

HEJZA

Luljeta Dano

**SHPIRTI I KOHËRAVE
NË LETËRSI DHE
TE XHUBLETA**

POEZIA, MANIFEST ESTETIK QË NDËRGJEGJËSON NJERIUN

Mesazhi thelbësor i poezisë është dialogu ndërmjet botëve, përmes trukut ose lojës gjuhësore dhe magjisë që gruan e vë në qendër të qeniesimit njerëzor, as nën as mbi dhe as manash. Ajo duke shkruar krijon një rend të vlerave një hierarki ku më së larti qëndron liria.

Gruaja duhet të jetë sinonim i lirisë! Mbase duke e menduar kështu, mund të çlirohen edhe burrat nga barra e patriarkut.

*(Nga intervista botuar në HEJZA,
20 korrik, 2023)*

(PA)PËRMBAJTJE

PROGRAMI KOMBËTAR I KULTURËS

Një program kombëtar i kulturës nuk është një listë dëshirash për kulturën, as një kapitull i shkëputur nga programi i përgjithshëm politik, i mbushur me disa premtime për festivale, subvencione, restaurime apo aktivitete përkujtimore.

Nga Avni HALIMI

Amund ta quajmë program, kombëtar për kulturë një dokument që ndërtohet nga një mandat qeveritar në tjetrin, ndërkohë që e dime se mandatet politike zgjasin disa vjet, kurse kultura ndërtohet në dekada. Një bibliotekë kombëtare, një muze, një arkiv, një institucion kërkimor, një traditë teatrore, një sistem botimi apo një shkollë serioze e mendimit nuk krijohen me një

vendim të vetëm dhe nuk mund të maten me suksesin e një qeverie. Ato kërkojnë vazhdimësi.

KULTURA NUK NDËRTOHET ME MANDATE

Programi kombëtar i kulturës duhet të jetë një nga ato dokumente që i tejkalojnë ciklet zgjedhore. Partitë mund të konkurrojnë me programe të ndryshme, mund të kenë prioritete të ndryshme

dhe mund të propozojnë mënyra të ndryshme financimi e organizimi. Por duhet të ekzistojë një bazë e përbashkët mbi të cilën kultura shqiptare të mos fillojë nga e para sa herë që ndryshon pushteti. Kultura nuk mund të jetë më një kapitull i vendosur në fund të programeve partiake vetëm për të plotësuar strukturën e tyre. Ajo duhet të jetë pjesë e vizionit për shoqërinë. Një parti që premton zhvillim ekonomik duhet të shpjegojë çfarë roli i jep ekonomisë krijuese dhe industrive kulturore. Një parti që flet për arsim cilësor duhet të tregojë çfarë vendi zë leximi, libri, edukimi artistik dhe trashëgimia kulturore në atë sistem. Një parti që flet për identitetin kombëtar duhet të tregojë cilat institucione do ta ruajnë atë identitet, cilat politika do ta zhvillojnë dhe si do t'ua përcjellin atë brezave të rinj. Një parti që flet për integrimin evropian duhet të shpjegojë si do të hyjë kultura shqiptare në hapësirën evropiane, jo vetëm si përfituese e fondeve, por si prodhuese e vlerave. Pra, një program kombëtar i kulturës duhet të nisë nga një vizion i qartë: çfarë duam të ruajmë, çfarë duam të zhvillojmë, çfarë duhet të ndryshojmë, çfarë duhet të ndërtojmë dhe, mbi të gjitha, çfarë duam t'u lëmë brezave që vijnë? Pa përgjigje të qarta ndaj këtyre pyetjeve, çdo program kulturor rrezikon të mbetet një katalog aktivitetesh.

PA INSTITUCIONE NUK KA POLITIKË KULTURORE

Hapi i parë është pranimi i kulturës si fushë e politikës kombëtare dhe jo si sektor periferik i administratës. Kultura duhet të trajtohet në lidhje të drejtpërdrejtë me gjuhën, arsimin, kujtesën historike, trashëgiminë, krijimtarinë, kërkimin shkencor, median, teknologjinë, rininë, diasporën dhe marrëdhëniet ndërkombëtare. Kultura nuk është një ishull i shkëputur brenda shoqërisë. Është një nga sistemet që i japin shoqërisë kuptim, vazhdimësi dhe vetëdije. Prandaj, programi duhet të përcaktojë qartë parimet mbi të cilat do të ndërtohet politika kulturore shqiptare në Maqedoninë e Veriut: mbrojtja dhe zhvillimi i identitetit kulturor, ruajtja e gjuhës dhe trashëgimisë, mbështetja e krijimtarisë së lirë, autonomia profesionale e institucioneve, qasja e barabartë në kulturë, transparenca e financimit, profesionalizmi, digitalizimi dhe prania e kulturës shqiptare në hapësirën rajonale dhe ndërkombëtare. Këto nuk duhet të mbeten parime zbukuruese. Secili prej tyre duhet të përkthehet në politika, institucione, buxhete dhe përgjegjësi. Nuk mund të ketë politikë kom-

bëtare të kulturës pa një arkitekturë institucionale që e zbaton atë. Për këtë arsye, programi duhet të përcaktojë qartë institucionet që do të merren me hartimin, koordinimin, financimin, dokumentimin dhe zbatimin e politikave kulturore. Këtu hyn nevoja për një Këshill Kombëtar të Kulturës, i cili do të mund të shërbente si trupë profesionale dhe strategjike për përcaktimin e prioritetëve afatgjatë. Pastaj nevoja për një Fond Kombëtar të Kulturës, që do të siguronte mekanizma më të qëndrueshëm dhe transparentë të financimit. Pastaj një Institut të Kulturës, që do të merrej me kërkimin, dokumentimin dhe prodhimin e dijes. Pa dyshim, është më se i nevojshëm një Arkiv Digjital Kombëtar, që do të mblidhte dhe do të ruante në mënyrë sistematike pasurinë dokumentare e kulturore, si dhe një Muze Kombëtar Shqiptar në Maqedoninë e Veriut, si institucion qendror i kujtesës dhe i përfaqësimit kulturor.

Këto institucione nuk duhet të konceptohen si ndërtime të reja për hir të emrit. Secili duhet të ketë mandat të përcaktuar, kompetenca, staf profesional, buxhet dhe përgjegjësi publike. Por një arkitekturë institucionale nuk ka vlerë nëse institucionet mbeten nën hijen e politikës. Një nga problemet më të rënda të sistemit kulturor është ndërhyrja e politikës në hapësirat që duhet t'u përkasin profesionistëve. Një program serioz duhet të vendosë parimin se politika përcakton objektivat publike dhe siguron kushtet për kulturën, por nuk duhet të përcaktojë përmbajtjen artistike, shkencore dhe profesionale të institucioneve. Drejtuesit e institucioneve nuk duhet të zgjidhen për shkak të përkatësisë partiake. Komisionet vlerësuese nuk duhet të jenë instrumente shpërndarjeje të favoreve. Financimi nuk duhet të jetë shpërblim për bindjen politike dhe ndëshkim për pavarësinë. Kultura nuk zhvillohet aty ku krijuesi duhet të mendojë së pari se kujt duhet t'i pëlqejë dhe vetëm pastaj se çfarë duhet të krijojë.

AJO QË NUK NDËRTOHET SOT HUMBET NESËR

Një program kombëtar i kulturës duhet të ketë një horizont të gjatë. Nuk mjafton një plan për katër vjet. Duhet një strategji për dhjetë, pesëmbëdhjetë dhe njëzet vjet e më shumë, e cila të përcaktojë objektivat themelore dhe fazat e realizimit të tyre. Kjo nuk do të thotë se gjithçka duhet të jetë e pandryshueshme. Përkundrazi, strategjia duhet të ketë mekanizma periodikë të rishikimit. Por drejtimi kryesor nuk duhet të ndryshojë

me çdo qeveri. Duhet të dihet se ku duam të jemi pas pesë vitesh me bibliotekat, pas dhjetë vitesh me muzetë, pas pesëmbëdhjetë vitesh me arkivat, pas njëzet vitesh me përkthimin dhe pranimë ndërkombëtare të kulturës shqiptare. Një komb që nuk planifikon kulturën e tij për brezat e ardhshëm, e lë kulturën në dorë të rastësisë. Asnjë politikë kulturore nuk mund të zbatohet pa financim të qëndrueshëm. Por çështja nuk është vetëm të kërkohej “më shumë para”. Një program serioz duhet të përcaktojë si financohet kultura, si shpërndahen fondet, kush vendos për to dhe si kontrollohet përdorimi i tyre. Financimi duhet të mbështetet në kriteret profesionale dhe transparente. Duhet të ekzistojnë mekanizma për financimin shumëvjeçar të projekteve që kërkojnë vazhdimësi. Duhet të ketë dallim mes mbështetjes për krijimtarinë individuale, financimit institucional, projekteve kërkimore, trashëgimisë kulturore, botimit, përkthimit dhe diplomacisë kulturore.

Po aq e rëndësishme është që një pjesë e financimit të jetë e parashikueshme. Një teatër nuk

mund të planifikojë repertorin nëse nuk e di nëse do të ketë financim vitin tjetër. Një institut kërkimor nuk mund të ndërtojë projekte serioze nëse çdo vit duhet të fillojë nga zero. Një botues nuk mund të planifikojë një seri përkthimesh nëse mbështetja varet nga vendime të rastësishme. Kultura ka nevojë për buxhet, por mbi të gjitha ka nevojë për siguri financiare dhe drejtësi në shpërndarje. Një program kombëtar i kulturës shqiptare nuk mund ta trajtojë gjuhën si çështje dytësore. Gjuha nuk është vetëm mjet komunikimi. Është hapësira ku ruhet kujtesa, prodhohet mendimi dhe përcillet kultura. Prandaj, programi duhet të përmbajë politika për përdorimin, zhvillimin dhe pasurimin e gjuhës shqipe në jetën publike e kulturore, për terminologjinë, botimin, përkthimin, edukimin gjuhësor dhe dokumentimin e pasurisë gjuhësore. Duhet të mbështeten projektet që dokumentojnë leksikun, të folmet, emërtimet tradicionale, tekstet e vjetra dhe burimet që dëshmojnë historinë e përdorimit të shqipes. Një politikë serioze gjuhësore duhet të mendojë edhe për të

ardhmen: si do të jetë shqipja në epokën digjitale? A do të ketë korpuse elektronike, fjalorë digjitalë, arkiva tekstesh, burime për inteligjencën artificiale dhe teknologjitë e gjuhës? Nëse nuk mendohet sot për këto çështje, nesër do të jetë vonë.

Edhe libri duhet të ketë vend qendror në programin kombëtar të kulturës. Një kulturë që nuk lexon dhe nuk boton, dobësohet edhe kur organizon shumë manifestime. Prandaj, politikat publike duhet të mbështesin botimin cilësor, bibliotekat, autorët, përkthyesit, kritikën letrare, libraritë dhe projektet e leximit. Duhet të krijohen programe të veçanta për përkthimin e letërsisë dhe mendimit shqiptar në gjuhë të huaja, por edhe për përkthimin e veprave të rëndësishme botërore në shqip.

Kultura shqiptare nuk mund të kërkojë të njihet jashtë vendit vetëm duke organizuar ditë kulturore dhe ekspozita. Ajo duhet të jetë e pranishme përmes librit, përkthimit, filmit, muzikës, artit, studimeve dhe prodhimit intelektual. Përkthimi duhet të trajtohet si infrastrukturë e diplomacisë

kulturore. Një program kombëtar i kulturës duhet të ketë një politikë të plotë edhe për trashëgiminë materiale dhe jomateriale. Kjo nënkupton monumentet, objektet historike, dokumentet, dorëshkrimet, fotografitë, veshjet, artizanatin, muzikën tradicionale, folklorin, ritualet, kujtesën gojore, toponiminë dhe format e tjera të trashëgimisë. Një shoqëri që nuk dokumenton trashëgiminë e vet rrezikon ta humbasë atë edhe pa u shkatërruar fizikisht. Prandaj, programi duhet të parashikojë inventarizim, dokumentim, restaurim, konservim, digjitalizim dhe promovim. Por duhet të shmanget edhe një gabim tjetër: kthimi i trashëgimisë në dekor turistik. Trashëgimia duhet të studiohet, të interpretohet dhe të bëhet pjesë e edukimit. Edhe muzetë, bibliotekat dhe arkivat duhet të trajtohen si kujtesë e organizuar. Një komb nuk e ruan kujtesën vetëm duke e përmendur atë. Kujtesa ka nevojë për institucione. Muzetë duhet të jenë qendra kërkimi dhe interpretimi, jo vetëm salla ku ruhen objekte. Bibliotekat duhet të jenë hapësira të gjalla të dijes, jo depo librash. Arkivat

duhet të jenë institucione aktive të dokumentimit dhe të kërkimit. Pikërisht këtu merr kuptim propozimi për një Arkiv Digjital Kombëtar. Një arkiv i tillë duhet të synojë mbledhjen dhe ruajtjen sistematike të librave, periodikëve, fotografive, dokumenteve, dorëshkrimeve, regjistrimeve audio dhe video, materialeve të shtypit, intervistave, dëshmime gojore dhe materialeve të tjera që lidhen me historinë dhe kulturën shqiptare. Çfarë nuk digjitalizohet dhe nuk dokumentohet sot mund të humbasë nesër.

NGA KUJTESA TE KRIJIMTARIA

Por një politikë kombëtare e kulturës nuk mund të jetojë vetëm duke ruajtur të kaluarën. Kultura nuk është muze i përhershëm i vetvetes. Duhet të mbështetet letërsia e re, teatri bashkëkohor, muzika, filmi, artet pamore, fotografia, dizajni dhe format e reja të shprehjes artistike. Duhet të krijohen mundësi për artistët e rinj, rezidenca, laboratorë krijues, programe kërkimore dhe hapësira ku eksperimentimi të mos konsiderohet rrezik. Një kulturë që vetëm ruan të kaluarën, por nuk prodhon të renë, shndërrohet në kujtesë pa të ardhme. Prandaj, programi duhet të mbështesë njëkohësisht kujtesën dhe krijimtarinë. Po aq e rëndësishme është lidhja mes kulturës dhe arsimit. Një program kombëtar për kulturën do të ishte i mangët nëse nuk do të synonte të krijonte lidhje të forta mes shkollës, universitetit dhe institucioneve kulturore. Nxënësi duhet të ketë qasje në bibliotekë, muze, teatër, ekspozitë dhe trashëgimi. Leximi nuk mund të mbetet vetëm detyrë shtëpie. Edukimi artistik nuk mund të konsiderohet lëndë dytësore.

Duhet të krijohen programe të edukimit kulturor që e mësojnë të riun jo vetëm të konsumojë kulturë, por ta kuptojë, ta kritikojë dhe, kur është i aftë, ta krijojë atë. Sepse politika më e mirë kulturore për të ardhmen është ajo që krijon një brez që e konsideron kulturën nevojë dhe jo luks. Të rinjtë duhet të jenë krijues, studiues, përkthyes, kritikë, kuratorë, muzikantë, shkrimtarë, regjisorë dhe drejtues të së ardhmes kulturore. Programi duhet të parashikojë bursa, rezidenca, programe mentorimi, mbështetje për projekte të reja dhe mundësi që talentet e reja të hyjnë në institucionet kulturore pa qenë të detyruar të largohen për të gjetur hapësirë. Nëse kultura shqiptare dëshiron të ketë të ardhme, duhet t'ua japë të rinjve të drejtën për ta krijuar atë. Kultura nuk duhet të shihet vetëm si shpenzim publik. Ajo krijon vlerë. Botimi, filmi,

muzika, dizajni, artizanati, turizmi kulturor, trashëgimia, festivalet profesionale dhe industritë kreative mund të krijojnë vende pune dhe të gjenerojnë aktivitet ekonomik. Natyrisht, ekonomizimi i kulturës nuk duhet të çojë në komercializimin e saj pa kriter. Vlera ekonomike duhet të ecë bashkë me vlerën kulturore. Një program kulturor serioz duhet të krijojë hapësirë për zhvillimin e industrive kreative, por duke ruajtur interesin publik dhe standardet profesionale. Kultura nuk është vetëm konsum, por edhe prodhim. Prandaj, një politikë kombëtare e kulturës nuk mund të përqendrohet vetëm në një vend, në një rajon apo në qytetet kryesore. Duhet të mendohet edhe për komunat, qytetet më të vogla dhe zonat rurale ku jeton një pjesë e rëndësishme e popullsisë shqiptare. Kultura nuk duhet të jetë privilegj i atyre që jetojnë pranë qendrave urbane. Aty ku mungon institucioni kulturor, zakonisht fillon të zbehet edhe lidhja e brezit të ri me vendin, kujtesën dhe komunitetin e tij.

NJË PROGRAM PËRTEJ MANDATIT

Një program serioz duhet të ketë edhe mënyra për të matur nëse premtimet janë realizuar. Për çdo objektiv duhet të ekzistojnë tregues: sa institucione u krijuan, sa u fuqizuan, sa materiale u digjitalizuan, sa libra u botuan e përkthyen, sa arkiva u sistemuan, sa krijues u mbështetën, sa të rinj u përfshinë, sa projekte dolën jashtë vendit, sa fonde u shpërndanë dhe me çfarë rezultatesh. Kjo do ta ndryshonte edhe kulturën e përgjegjësisë politike. Një parti nuk do të mund të thoshte më vetëm "e kemi mbështetur kulturën". Do të duhej të tregonte çfarë ka bërë, sa ka investuar, çfarë ka ndërtuar dhe çfarë ka mbetur pas saj. Natyrisht, askush nuk mund të mendojë se një program kombëtar i kulturës do t'i zgjidhte vetvetiu të gjitha problemet. Ai duhet të kalojë nëpër faza. Në periudhën e parë duhet të vendosen themelet institucionale dhe ligjore. Pastaj duhet të ndërtohen mekanizmat e financimit, të dokumentimit, të digjitalizimit dhe të zhvillimit të institucioneve. Në fazat e mëvonshme duhet të konsolidohen rrjetet ndërkombëtare, diplomacia kulturore, përkthimi, industritë kreative dhe projektet ndërbrezore. Kjo do të thotë se duhet të dihet çfarë bëhet në vitin e parë, çfarë në pesë vitet e para, çfarë në dhjetë vitet e ardhshme dhe çfarë duhet t'u lihet brezave. Një program që thotë "do të mbështesim

kulturën" nuk është program. Programi fillon kur thuhet çfarë, kush, kur, me çfarë mjjetesh dhe me çfarë rezultati.

Në këtë rrafsh, një program i tillë duhet të jetë pikënisje për një marrëveshje më të gjerë politike dhe shoqërore. Partitë mund të ndërrohen. Qeveritë mund të ndërrohen. Ministrat mund të ndërrohen. Por një bibliotekë kombëtare nuk ndërrohet me ministrin. Një arkiv nuk duhet të ndryshojë drejtim me çdo kabinet. Një muze nuk duhet të ketë identitet të ri me çdo shumicë parlamentare. Një strategji kombëtare e kulturës nuk mund të jetë peng i zgjedhjeve të ardhshme. Prandaj, duhet të ndërtohet një konsensus minimal kombëtar për kulturën. Ky konsensus nuk nënkupton që të gjithë duhet të mendojnë njësoj, por që të gjithë duhet të pranojnë disa parime themelore: kultura është interes publik, institucionet duhet të jenë profesionale, financimi duhet të jetë transparent, gjuha dhe trashëgimia duhet të mbrohen, krijimtaria duhet të ketë liri, kujtesa duhet të dokumentohet, të rinjtë duhet të kenë hapësirë dhe kultura shqiptare duhet të ketë mundësi të barabarta për të qenë e pranishme në vend dhe jashtë tij. Kjo është baza mbi të cilën mund të ndërtohet një politikë që i reziston kohës. Sepse, në fund të fundit, një program kombëtar i kulturës nuk gjykohet vetëm nga ajo që prem-

ton për të tashmen. Gjykohet edhe nga ajo që parashikon për njerëzit që ende nuk kanë lindur. Një bibliotekë që ndërtohet sot do të përdoret nga fëmijë që sot nuk dinë ende të lexojnë. Një arkiv që digjitalizohet sot mund të bëhet burim për një studiues pas tridhjetë vitesh. Një libër që përkthehet sot mund të jetë mënyra përmes së cilës një autor shqiptar do të njihet në një vend tjetër pas shumë vitesh. Një monument që shpëtohet sot mund të jetë dëshmia e vetme e një historie që përndryshe do të humbiste. Kultura është gjithmonë një investim në një kohë që nuk është ende këtu.

Një politikë serioze kulturore duhet të ketë guximin të mendojë përtej mandatit, përtej interesit partiak dhe përtej efektit të menjëhershëm mediatik. Ajo duhet të mendojë për vazhdimësinë. Programi kombëtar i kulturës duhet të jetë më shumë se një program qeverisës. Duhet të jetë një kontratë me kujtesën dhe me të ardhmen. Prandaj, nuk është thënë kot: mos premto atë që nuk mund ta ndërtosh dhe, mbi të gjitha, mos kërko të drejtosh një shoqëri pa ditur çfarë kulture dëshiron t'i lësh asaj. Në fund të çdo mandati politik mbeten disa ndërtesa, disa dokumente dhe disa shifra. Por ajo që mbetet më gjatë është kultura që ke ndërtuar. Dhe kjo do të jetë dëshmia më e saktë e asaj se çfarë ke menduar për kombin, për shoqërinë dhe për të ardhmen.

SI RUHEN GJUHA, KULTURA DHE IDENTITETI!

A duhet të gjejmë mekanizma që t'ia kthejnë "shpirtin" librit, që të kuptojmë dhe vlerësojmë se leximi është një veprim intelektual që ndikon drejtpërdrejt në zhvillimin personal dhe intelektual!

Neviana SHEHI / Itali

Dinamika e jashtëzakonshme e përditshmërisë sonë gjithnjë e më shumë po bëhet pengesë e lënies anash të shumë çështjeve që realisht janë me rëndësi të veçantë jo vetëm për shëndetin fizik, por edhe për atë shpirtëror. Ka kohë që gjithandej përflitet se leximi i librit, sidomos të shoqëria shqiptare, është në krizë të madhe, kurse për këtë konstatim flasin shumë indikacione. Mbase, në këtë drejtim dukshëm ka ndikuar edhe zhvillimi i lartë i teknologjisë informative. Tashmë është e qartë se përdorimi i tepërt i rrjeteve sociale, videove të shkurtra dhe përmbajtjeve që kërkojnë pak

përqendrim, kanë zvogëluar durimin për lexim të gjatë dhe të thelluar. Konsumi i vazhdueshëm i informacionit të shpejtë realisht nxit një mënyrë më sipërfaqësore të përpunimit të informacionit. Natyrisht, ne nuk themi që ta kundërshtojmë teknologjinë. Përkundrazi, duhet të mësojmë ta përdorim atë në mënyrë të mençur, duke ruajtur kohën dhe vëmendjen e nevojshme për lexim.

Në fillim të këtij shtatori në Singapor nisi programin kombëtar ReadSG, një fushatë pesëvjeçare për ta kthyer leximin në një zakon të përditshëm. Pjesa interesante e këtij projekti është se qytetarët do të shpërblehen për lexim. Ata duhet të lexojnë të paktën 15 minuta në ditë, kurse koha e leximit

regjistrohet në një platformë qeveritare. Pjesë-marrësit fitojnë pikë/monedha virtuale, të cilat mund të shndërrohen në shpërblime monetare. Autoritet e Singaporit thanë se programi synon veçanërisht të nxisë leximin e përqendruar dhe afatgjatë, në një kohë kur përmbajtjet e shkurtra digjitale po zënë gjithnjë e më shumë kohë.

Me qëllim të stimulimit të leximit, në Britani të Madhe çdo vit zhvillohet Summer Reading Challenge (Sfida verore e leximit), ku fëmijët vendosin një objektivi leximi gjatë pushimeve verore. Për librat që lexojnë, ata mund të marrin stikers, medalje, certifikata dhe shpërblime digjitale. Programi është falas dhe organizohet në bashkëpunim me bibliotekat publike.

Po çfarë bëjmë ne si shoqëri? A duhet të gjejmë mekanizma që do t'ia kthejnë "shpirtin" librit, që të kuptojmë dhe vlerësojmë se leximi është një veprim intelektual që i mundëson individit të kuptojë, përpunojë dhe vlerësojë informacionin e shkruar, duke ndikuar drejtpërdrejt në zhvillimin e tij personal dhe intelektual!

Leximi ka rëndësi të veçantë për të gjithë ata që janë larg atdheut të tyre. Pavarësisht faktit se pjesa më e madhe e bashkatdhetarëve tanë

tashmë janë integruar në mjediset e reja, gjuhën amtare mund ta ruajnë vetëm duke lexuar, goftë edhe 15 minuta në ditë. Leximi i librit shqip ka një rëndësi të veçantë për diasporën shqiptare, sepse ndihmon në ruajtjen e gjuhës, kulturës dhe identitetit kombëtar. Për shqiptarët që jetojnë jashtë trojeve shqiptare, libri shqip është një lidhje e rëndësishme me gjuhën dhe traditat e origjinës.

Zhvillimi i shpejtë i teknologjisë, pavarësisht se konsiderohet si konkurrencë për librin, ofron edhe shumë mundësi pozitive, sepse librat elektronikë, bibliotekat online dhe platformat e leximit, shqiptarëve jashtë vendit të tyre, mund t'ua bëjnë më të lehtë qasjen në literaturën shqipe.

Leximi në diasporën tonë nuk është vetëm mënyrë për të fituar njohuri, por një mjet për të ruajtur edhe lidhjen kulturore me hapësitrat shqiptare. Duhet vetëm pak zell dhe vendosmëri që kohën prej 15 minutave para gjumit ta shfrytëzojmë për t'i lexuar disa faqe në shqip. Dhe, këto 15 minuta janë shumë të rëndësishme dhe me peshë të madhe. Janë 15 minuta të mjaftueshme për të qenë vetvetja dhe gjithmonë pranë origjinës...

KUR DUKJA ZË VENDIN E VLERËS

Në hapësirën tonë publike po krijohet një kulturë ku dukja shpesh ecën më shpejt se puna

Menda VRETO

Ka një pyetje që duhet t'ia bëjmë më shpesh vetes: çfarë po u mësojmë të rinjve me mënyrën se si sillemi ne? Jo me fjalimet që mbajmë për ta, por me shembullin që u japim çdo ditë. Sepse brezi i ri nuk mëson vetëm nga librat, universitetet apo shkollat. Mëson nga njerëzit që sheh në televizion, në gazeta, në revista, në aktivitetet kulturore, në konferenca dhe në rrjetet sociale. Mëson duke parë se kush ftohet, kush publikohet, kush vlerësohet, kush shpërblehet dhe, mbi të gjitha, çfarë lloj sjelljeje shpërblehet nga shoqëria.

Dhe pikërisht këtu duhet të jemi të kujdesshëm. Në hapësirën tonë publike po krijohet një kulturë ku dukja shpesh ecën më shpejt se puna. Njerëz që në çdo shkrim, intervistë apo prezantim ndiejnë nevojën të na tregojnë se janë gazetarë, analistë, studiues, eseistë, ekspertë, përkthyes, profesorë, autorë apo "figura" të rëndësishme. Asgjë e keqe nuk ka në këto profesione. Përkundrazi, janë profesione që kërkojnë përgatitje dhe përgjegjësi.

Por pyetja është tjetër: Kur titulli fillon të përdoret si zëvendësim i veprës?

Një njeri mund ta quajë veten ekspert, por ekspertiza nuk lind nga një fjali në biografi. Ajo

lind pas viteve të leximit, studimit, punës, gabimeve, përvojës dhe përballjes me kritikën. Një njeri mund ta quajë veten gazetar, por gazetaria nuk matet me numrin e intervistave që ka dhënë vetë gazetari. Matet me cilësinë e pyetjeve, me saktësinë e informacionit, me guximin për të kërkuar të vërtetën dhe me përgjegjësinë ndaj publikut. Një përkthyes nuk bëhet i mirë sepse shkruan në biografinë e tij "përkthyes". Bëhet i tillë kur lexuesi harron se po lexon një përkthim. Një studiues nuk dëshmohej nga numri i konferencave ku ka marrë pjesë, por nga ajo që ka zbuluar, argumentuar dhe sjellë në dijen publike. Një shkrimtar nuk bëhet i rëndësishëm sepse është fotografuar me shkrimtarë të njohur. Bëhet i tillë kur një tekst i tij i mbetet lexuesit. Këtu qëndron ndryshimi mes imazhit dhe veprës.

Dhe ky ndryshim po bëhet gjithnjë e më i rëndësishëm. Merrni një shembull tjetër. Një i ri shkruan artikullin e parë. E ka shkruar me pasion, ndoshta jo në mënyrë perfekte. Ka gabime. Ka mangësi. Por ka një ide të tijën. Në vend që dikush t'i thotë: "Vazhdo. Lexo më shumë. Përmirëso stilin. Mos ki frikë nga kritika", ai mund të shohë rreth vetes njerëz që janë bërë "emra" vetëm duke qenë vazhdimisht të pranishëm. I riu pyet veten: A duhet të punoj më shumë apo duhet të bëhem më i dukshëm? Nëse përgjigja që merr nga realiteti është "bëhu i dukshëm", kemi humbur diçka të rëndësishme. Sepse ai do të mësojë të investojë në imazh përpara se të investojë në formim. Do të mësojë të kërkojë fotografinë përpara librit. Ftesën për panel përpara artikullit të mirë. Certifikatën përpara dijes. Çmimin përpara veprës. Dhe kjo nuk është vetëm çështje individuale. Është çështje kulturore.

Shikoni mënyrën si organizohen disa aktivitete. Një grup i vogël njerëzish organizon një event. Fton miqtë, kolegët dhe njerëzit me të cilët ka marrëdhënie. Të ftuarit bëjnë fotografi. Pastaj të ftuarit shkruajnë për eventin. Organizatorët publikojnë fotografitë. Revista boton një shkrim. Më pas organizohet një tjetër aktivitet me pothuajse të njëjtët emra. Dhe gradualisht krijohet përshtypja se kemi një skenë kulturore të madhe, të gjallë dhe plot figura. Por ku janë emrat e rinj? Ku është ai student që ka shkruar një tezë të shkëlqyer? Ku është vajza që ka botuar poezinë e parë? Ku është i riu që ka bërë një dokumentar me mjete minimale? Ku është përkthyesi që ka sjellë një autor të panjohur në shqip? Ku është studiuesi që ka kaluar vite duke kërkuar në arkiva? Ku është piktori që nuk ka para për një ekspozitë? Ku është

gazetari i ri që ka bërë një investigim serioz, por nuk ka ende emër?

Nëse këta njerëz nuk gjejnë hapësirë, atëherë çfarë kuptimi ka të flasim për "zhvillimin e kulturës"? Një kulturë që nuk krijon hapësirë për brezin e ardhshëm është një kulturë që rrezikon të kthehet në klub të mbyllur. Dhe klubet e mbyllura, herët a vonë, fillojnë të flasin vetëm me veten. Një tjetër shembull: çmimet. Çmimi është një fjalë e bukur. Në kulturë, ai duhet të jetë një formë njohjeje publike për një punë të jashtëzakonshme. Por çfarë ndodh kur çmimet fillojnë të humbasin transparencën? Kur publiku nuk e di pse një person fitoi? Kur kriteret nuk janë të qarta? Kur juria nuk shpjegon vendimin? Kur një organizatë i jep çmime njerëzve që nesër i japin çmime asaj organizate? Kur të njëjtët njerëz qarkullojnë nga një komision te tjetri? Kur organizatori është edhe kandidat, edhe vlerësues, edhe fitues? Dhe akoma më problematike: kur krijohet perceptimi se edhe marrëdhëniet familjare mund të hyjnë në këtë rreth vlerësimi?

Nuk po them se çdo rast i tillë është domosdoshmërisht abuzim apo se çdo çmim i dhënë brenda një rrethi është i padrejtë. Por në kulturë perceptimi i konfliktit të interesit është vetë një problem. Sepse çmimi nuk duhet vetëm të jetë i drejtë. Duhet edhe të duket i drejtë. Nëse publiku fillon të pyesë: "Pse ai?", "Pse ajo?", "Kush e vendosi?", "Çfarë ka bërë?", atëherë organizatorët kanë një detyrim të përgjigjen. Jo me fotografi. Jo me tituj. Me argumente. Në fund të fundit, një çmim i mirë nuk ka nevojë të mbrohet me propagandë. Mjafton të tregosh veprën.

Edhe mediumet kanë një përgjegjësi të madhe. Mediumet nuk duhet të jetë thjesht një pasqyrë ku disa njerëz shohin veten vazhdimisht. Ato duhet të jenë një dritare. Duhet të zbulojnë njerëz që lexuesi nuk i njeh. Duhet të sjellin ide që nuk janë dëgjuar. Duhet të publikojnë kritikë, jo vetëm lavdërime. Duhet të kenë kurajën të thonë se një libër nuk është i mirë, edhe nëse autori është i njohur. Duhet ta botojnë një autor të ri edhe nëse nuk ka miq në redaksi. Sepse në momentin kur një medium bëhet vetëm një hapësirë vetë-promovimi për një rreth të caktuar, ajo nuk i shërben më kulturës. I shërben imazhit. Dhe ky fenomen bëhet edhe më problematik kur njerëzit publikohen vazhdimisht për atë që pretendojnë se janë. Një artikull thotë se dikush është "figurë e rëndësishme". Një tjetër e quan "ekspert të njohur". Një tjetër e prezanton si "personalitet të kulturës". Pastaj këto përshkrime fillojnë të citohen nga njëri artikull te tjetri, derisa

pas disa vitesh duket sikur kemi krijuar një autoritet të padiskutueshëm. Por kush e ndërtoi atë autoritet? Puna apo përsëritja? Kjo është një pyetje që media duhet t'ia bëjë edhe vetes. Sepse edhe mediat mund të kontribuojnë në krijimin e miteve të vogla publike.

Kur një njeri publikohet dhjetëra herë, ai bëhet i njohur. Kur bëhet i njohur, ftohet më shumë. Kur ftohet më shumë, duket edhe më i rëndësishëm. Dhe kështu krijohet një rreth që ushqen vetveten. Në këtë mënyrë, dikush mund të bëhet i famshëm sepse është i famshëm. Kjo nuk është domosdoshmërisht kulturë. Është mekanizëm dukshmërie. Dhe ka një ndryshim të madh mes të dyjave. Kultura kërkon kohë. Kërkon libra që lexohen edhe pas dhjetë vjetësh. Kërkon përkthime që u shërbejnë brezave. Kërkon kërkime që sjellin një të vërtetë të re. Kërkon muzikë që mbetet. Kërkon pikturë që të detyron të mendosh. Kërkon teatër që të trondit. Kërkon gazetari që të shqetëson pushtetin. Kërkon kritikë që nuk ka frikë të thotë "jo". Kërkon njerëz që nuk e kanë problem të jenë të pakëndshëm kur e vërteta është e pakëndshme.

Një kulturë e shëndetshme nuk duhet t'i bëjë të gjithë të lumtur. Duhet t'i bëjë të gjithë të mendojnë. Prandaj nuk duhet të kemi frikë nga kritika ndaj njëri-tjetrit. Nëse një libër është i dobët, duhet të mund ta themi. Nëse një aktivitet është bosh, duhet të mund ta themi. Nëse një çmim nuk është bindës, duhet të mund të pyesim. Nëse një person e ka fryrë biografinë e tij përtej veprës, duhet të mund ta vërejmë. Pa fyer. Pa poshtëruar. Pa sulmuar familjet. Por duke mbrojtur standartin. Sepse standardi është mbrojtja më e mirë që mund t'u japim të rinjve.

Një i ri duhet të dijë se nëse shkruan mirë, dikush do ta lexojë. Nëse krijon diçka të bukur, dikush do ta vërejë. Nëse punon seriozisht, një ditë do të ketë vend për të. Por nëse ai beson se duhet të futet patjetër në një rreth për të ekzistuar, atëherë kemi krijuar një pengesë që nuk ka lidhje me talentin. Dhe talenti i humbur është një nga humbjet më të mëdha të një shoqërie. Mund të humbasim një poet të mirë sepse askush nuk ia hapi derën. Mund të humbasim një studiues sepse u lodh duke parë se nuk vlerësohej puna. Mund të humbasim një gazetar të re sepse kuptoi se për të ecur përpara duhet të njohësh njerëzit e duhur. Mund të humbasim një artist sepse nuk kishte mundësi të paguante për të qenë pjesë e një rrethi. Dhe ndërkohë, ne mund të vazhdojmë të foto-grafohemi me njëri-tjetrin dhe t'i themi vetes se "po bëjmë kulturë". Kjo është pjesa që duhet të na

dhembë. Sepse nuk ka asgjë më të trishtueshme sesa një brez i ri që sheh para vetes një sistem ku vlera duhet të kërkojë leje nga dukja për të hyrë në sallë.

Ne duhet t'u japim të rinjve një shembull tjetër. T'u themi se nuk është turp të jesh i panjohur. Se nuk është turp të fillosh nga fundi. Se nuk është turp të mos kesh fotografi me njerëz të famshëm. Se nuk është turp të mos kesh një çmim. Se nuk është turp të refuzohesh. Se nuk është turp të thuash "nuk e di". Se nuk është turp të mësosh nga dikush më i mirë. Turp do të ishte t'u mësonim se duhet të krijojnë një fasadë madhështie përpara se të kenë ndërtuar një vepër. Sepse një ditë ata do të na kopjojnë. Do të bëjnë të njëjtat evente. Do t'i ftojnë të njëjtët miq. Do t'u japin çmime të njëjtëve njerëz. Do të shkruajnë të njëjtat biografi. Do të publikojnë të njëjtat fotografi. Dhe ndoshta atëherë do të kuptojmë se ajo që sot duket si një lojë e vogël e vetëpromovimit, nesër mund të jetë bërë sistem.

Kultura nuk mund të jetë një skenë ku të gjithë dalin për të treguar sa të mëdhenj janë. Kultura duhet të jetë vendi ku njerëzit provojnë sa e madhe mund të jetë ajo që krijojnë. Dhe ky është ndryshimi që duhet t'u mësojmë të rinjve. Jo: "Bëhu i famshëm." Por: "Bëj diçka që ia vlen të mbahet mend." Jo: "Gjej mënyrën për t'u futur në çdo revistë." Por: "Bëj një punë që një ditë revistat të kenë arsye të të kërkojnë." Jo: "Merr një çmim." Por: "Krijë diçka që do ta meritonte një çmim edhe sikur të mos ta jepnin kurrë." Dhe ndoshta ky është momenti të ndalojmë së pyeturi vetëm: "Kush është ky njeri?"

Le të pyesim edhe: "Çfarë ka bërë?" "Çfarë ka krijuar?" "Çfarë ka lënë pas?" "Kë ka ndihmuar?" "Çfarë do të mbetet prej tij kur të pushojë së publikuari fotografitë?" Sepse kjo është prova e vërtetë. Jo sa herë u shfaqëm. Jo sa herë u përmendëm. Jo sa çmime morëm. Jo sa medime na publikuan. Por, çfarë mbetet kur gjithë kjo zhurmë të pushojë. Nëse pas nesh mbetet një libër, një ide, një zbulim, një përkthim, një nxënës që kemi frymëzuar, një gazetar i ri që kemi ndihmuar, një artist që i kemi hapur derën, një institucion që kemi ndërtuar, atëherë kemi bërë diçka. Nëse mbeten vetëm fotografitë, titujt dhe lavdërimet që ia kemi dhënë vetes, atëherë duhet të kemi kurajën ta pranojmë: kemi ndërtuar imazh, jo trashëgimi.

Dhe ky është mesazhi më i fortë që mund t'u japim të rinjve: Mos u përpiqni të dukeni si dikush. Punoni derisa të bëheni dikush. Sepse kultura shqiptare nuk ka nevojë për një brez që di të duket. Ka nevojë për një brez që di të krijojë.

LULJETA DANO, SHKRIMTARE, HULUMTUESE E SIMBOLIKËS DHE DREJTUESE E QENDRËS ANTROPOLOGJIKE XHUBLETA

SHPIRTI I KOHËRAVE NË LETËRSI DHE TE XHUBLETA

(Një bisedë mbi letërsinë, mitin, Xhubletën dhe ekzistencën)

Avni HALIMI

Ka objekte që nuk janë bërë për t'u parë vetëm me sy. Ato kërkojnë edhe një lloj tjetër shikimi, atë që përpiqet të depërtojë përtej formës dhe të pyesë se çfarë ka përbrenda saj. Një veshje nuk është vetëm një veshje, por ka një funksion e konceptualitet të shumëfishtë

në vetvete. Një ornament është zbukurues, por a është vallë edhe gjuhë, edhe hajmali? Një figurë e harruar mund të duket një simbol pagan ardhur nga koha politeiste, ndërkohë që në të vazhdon të jetojë një mënyrë e të menduarit, një besim, një mit, një ide për botën që përmbyll ciklet e saj duke shkaktuar edhe frikë të madhe. Këtu nis edhe

rrugëtimi i Luljeta Danos për të folur mbi tekstet që fillojnë nga fjala e vijnë tek piktograma.

Poete dhe prozatore, Luljeta Dano ka ndër-tuar prej vitesh një botë letrare ku miti, simboli, ëndrra, kujtesa dhe e pazakonta nuk shfaqen si zbukurime të tekstit, por si mënyra për të depër-tuar në shtresat më të thella të udhëpërshkrimit të qytetërimit njerëzor. Nga poezia te tregimi, e mandej tek romani, (L. Dano ka botuar romanet: *"Orët e shahut"*, 2000, (që u vlerësua me çmimin e dytë në konkursin e shpallur për romanin shqip në Kosovë, Shqipëri, Maqedoni, nga shtëpia botuese "Buzuku", Prishtinë - 2000); *"Casa - Casino"*, 2016, 2018; ndërsa romani *"Njohja, një udhë më e gjatë se Rruga e Qumështit"* u nominua ndër finalistët e Çmimit Kadare - 2024, nga UET. Kemi edhe një dramë në dorëshkrim ende të pavënë në skenë, *"Plakonjat"*, kushtuar figurës historike të mbretëreshës ilire Teutë, e cila fitoi çmimin e dytë në konkursin e organizuar nga shtëpia botuese "Buzuku", Prishtinë - 2005 për dramën shqipe me pjesëmarrjen e autorëve nga trojet mbarëshqiptare.

Krijimtaria e saj ka kaluar nëpër hapësira ku e tashmja bashkëjeton në harmoni me të shkuarën, ku realiteti përzihet me mitin dhe ku ajo që duket e harruar rikthehet si një pyetje e pambyllur, por ende në jetë.

Që nga botimi i librit të saj të parë, më 1990, vëllimit me poezi *"Lodër e dashurisë"*, e gjer tek libri i fundit botuar më 2026, pesëmbëdhjetë tregime metafizike me titull *"Bukë kajsie"*, në tridhjetë e gjashtë vjet krijimtari, rruga e shkrim-tares nuk është ndalur te libri. Përkundrazi, duket sikur ajo që kërkonte nga letërsia dhe biblioteka e ka shtyrë pakuptuar drejt një tjetër forme leximi: leximit të objekteve etnografike të trashëgimisë kulturore shqiptare, veshjes kombëtare të Xhubletës, si dhe veshjeve të tjera, gjuhës së ornamen-tikës, miteve e gjurmëve materiale të një bote që po rrezikon të humbasë jo vetëm nga koha, por edhe nga paaftësia jonë për t'i siguruar mbrojtjen e duhur të institucioneve së pari, sepse është shumë e madhe për ta mbartur fuqia e një indi-vidi.

Dano është edhe hulumtuese e dukurive etnologjike, koleksioniste dhe një nga zërat e angazhuar në kërkimin dhe implementimin e ligjshmërisë mbi trashëgiminë kulturore shqiptare. Në këtë rrugëtim, Xhubleta është veçanërisht e lidhur me shkrimtaren Luljeta Dano. Sepse që në krye të punës së saj si koleksioniste e etnografisë shqiptare, ajo nuk e pa Xhubletën vetëm si një

veshje tradicionale të gruas malësore, si një objekt të rrallë që duhet ruajtur për shkak të vlerës etno-grafike. Për Danon, Xhubleta u shfaq që në takimin e tyre të parë si një tekst i vjetër, një sistem shenjash dhe simbolesh, një mbijetesë mitesh kozmogonike e bartur mbi trupin e gruas shqiptare përmes brezave. Në hulumtimet e saj mbi gjuhën e simboleve të Xhubleta, Dano përpiket të depërtojë përtej formës së dukshme të objektit dhe të pyesë se çfarë mund të na thonë ornamentet, figurat dhe shenjat që kanë mbijetuar në të.

L. Dano është themeluese dhe drejtuese e Qendrës Antropologjike XHUBLETA, një hapësirë ku kërkimi, koleksionimi dhe përpjekja për ruajtjen e trashëgimisë takohen me një vështrim që nuk kënaqet vetëm me konservimin e objektit, por kërkon të jetë i hapur për publikun. Dhe aty shfaqet Xhubleta. Por jo siç e shohim zakonisht. Jo thjesht si kostum tradicional, si pjesë e një ekspozite etnografike, si një objekt folklorik që fotografohet për të ilustruar një tekst mbi traditën shqiptare. Te Dano, Xhubleta kërkon të lexohet. Ajo bëhet një tekst i heshtur, një sistem shenjash, një hapësirë ku mund të takohen estetika, antropologjia, mitologjia dhe kujtesa.

Kjo e bën rrugëtimin e saj të veçantë: nga fjala e shkruar te shenja e veshur; nga poema te ornament; nga personazhi letrar te gruaja reale që ka mbajtur mbi trup një trashëgimi të tërë; nga libri që ruan kujtesën me fjalë te objekti që e ruan atë pa folur. Dhe ndoshta këtu lind pyetja më interesante për shkrimtaren Luljeta Dano: a janë vërtet dy botë këto - letërsia dhe antropologjia - apo janë dy mënyra për të lexuar të njëjtën gjë? Sepse edhe letërsia konservohet me shenjat e shkrimit dhe ka për objekt zbërthimit e kodeve etike dhe shpirtërore të njeriut. Edhe miti është një mënyrë për ta ruajtur atë që njerëzit nuk kanë ditur ose nuk kanë mundur ta shkruajnë ndryshe. Si vetë poezia që përpiket të kapë atë që nuk mund të thuhet drejtpërdrejt. Edhe Xhubleta, nëse vërtet e lexojmë si një ndërtekst kulturor, duket se flet me një gjuhë, ku mbetet shumë për t'u deshifruar.

Ndoshta kjo është arsyeja pse biseda me Luljeta Danon nuk mund të kufizohet te një libër, te një veshje apo te një periudhë e krijimtarisë së saj. Ajo duhet të shkojë më thellë: te marrëdhënia jonë me kohërat, te mënyra si e ndërtojmë identitetin, te rreziku i mitizimit apo çmitizimit të historisë, te harresa, te gruaja si bartëse e kujtesës kombëtare dhe, mbi të gjitha, te pyetja se çfarë ndodh me një kulturë kur nuk di më t'i lexojë historinë e vet. Pa dyshim, një kulturë nuk zhduket vetëm kur

i humb fizikisht objektet. Mund të zhduket edhe atëherë kur objektet mbeten, por ne nuk kuptojmë më asgjë se çfarë po na thonë.

HEJZA: Ju në kulturën shqiptare keni ardhur nga letërsia, nga poezia dhe proza, por më pas vëmendja juaj është zgjeruar drejt mitit, simbolit, etnologjisë dhe trashëgimisë. Kur e kuptuat se ajo që kërkonit në letërsi mund të gjendej edhe jashtë librit?

LULJETA DANO: Dukuritë etnologjike për mua kanë qenë gjithmonë një formë tjetër letërsie. Disa tema mbi to i kam trajtuar si ese, gjini që i përket letërsisë, disa të tjera si hulumtime shkencore ku me rreptësi kam ruajtur rrafshet paradigmaticë, saktësinë metodologjike të kërkimit, bibliografinë e mirëfilltë shkencore mbi temën, duke sjellë edhe gjetjet e reja, skedat e mia, të cilat publikohen për së pari, vjelë nga intervistat gjatë ekspeditave kërkimore në terren në perspektivën përmbyllëse të një kumtese. Porse me gjithë dashurinë time të madhe për hulumtimin etnologjik, ta them me fjalët e Kadaresë: do të më duhet një jetë tjetër për ta njohur, për të qenë sa më brenda tij - me Eposin e Kreshnikëve; e kështu me radhë do të më duhet

nga një jetë tjetër për polifoninë e jugut shqiptar; për antropologjitë kulturore të vargmaleve të Sharrit; të Bjeshkëve të Nëmuna të Rrugovës dhe kostumeve kombëtare të grave e burrave të saj që më duken të ardhur nga yjet; të rrënjëve të asaj origjine që është fosilizuar në të folmen "tironce", në etnografinë, ritualet dhe mistikën e kësaj harte së bashku me rrethinat e kryeqytetit shqiptar, malësinë e Shëngjergjit, (me atë ndjeshmëri që kam ndaj antropologjisë kulturore, mendoj se kjo trevë, nuk është siç e njohim, një nga kryeqytetet më të rinj të botës, por nën të ndodhet i pazbuluar një nga metropolet antike a ndoshta një qendër qytetërimi e parahistorisë); gjëegjëzat, këngët, vallet e lojërat e vjetra tradicionale; mjeshtëria e artizanateve në metal, dru e tekstil... Ah, kjo listë imja është shumë e gjatë. Por mbi të gjitha këto, do të më duhet një jetë tjetër, e tëra në përkushtim të plotë për të kuptuar sa më mirë gjuhën e shkri-meve të Xhubletës.

HEJZA: Fjala letrare dhe simboli kulturor duken, në pamje të parë, si dy gjuhë të ndryshme. Por të dyja përpiqen të bëjnë diçka të ngjashme: të ruajnë një kuptim që rrezikon të humbasë!

LULJETA DANO: Të dyja janë në rrezik. Kemi parë filmin hollivudian *"Idiokracia"*, ku vendoset ngjarja në Amerikën e pas pesëqind viteve, por kur e sheh, thua me vete: Çfarë pas pesëqind vitesh?! Koha e idiokracisë ka ardhur që tani. Arsimi dhe kultura në sistemet edukative të kohës tonë po japin sinjale dëshpëruese ngado.

HEJZA: Jemi mësuar ta lexojmë kulturën përmes asaj që është shkruar e regjistruar: librave, dokumenteve, kronikave. Por një pjesë e madhe e kujtesës së një populli ka mbijetuar jashtë shkrimit, si simbole kultike - në veshje, në gurë, në arkitekturë, në rite, në këngë, në amuleta. A mund të flasim për një kulturë të shkruar tjetërkund, një kulturë që nuk ka përdorur gjithmonë alfabetin për të ruajtur atë që ka dashur t'u përcjellë brezave? Dhe kur një shenjë e tillë mbijeton për shekuj e mijëvjeçarë, por humbet kuptimin e saj fillestar, çfarë ndodh me të? A vazhdon ajo të flasë edhe atëherë, kur ne nuk dimë më ta lexojmë?

LULJETA DANO: Dikur, në Ulqin, më tregonte Prof. Afërdita Onuzi bëhej një konkurs bukurie, jo për vajzat, por për kostumet kombëtare të të gjithë trojeve shqiptare. Profesoresha ishte kryetare e jurisë. Natyrisht, xhybet madhështore me dragua dhe veshjet e rënda qytetëse të derdhura në ar dukeshin mbretërore. Etnologia e njohur Onuzi kishte kërkuar që çmimi i parë t'i jepej veshjes së nuses së Kërçovës, veshje që nuk binte fort në sy, por që kishte shenjat e lashtësisë së thellë.

Para se të takohesha me Xhubletën, kisha shkruar një roman, të cilit i kisha vënë në dorëshkrim titullin jo të përhershëm *"Kodi i jetës"*, me mendjen se gjersa ta botoja, do i kisha gjetur titullin e duhur. Kur e mbarova në vitin 2007, "u dogj" kompjuteri, siç thoshim asaj kohe dhe nuk kisha asgjë version të printuar paraprakisht. Nga tërë dorëshkrimet që humba, ky roman më zmbrapsi, është i vetmi që as nuk munda, as nuk desha ta rikthej. Për një kohë të konsiderueshme pas kësaj nuk kam botuar libra. Kisha punuar me atë roman rreth katër vite, edhe në gjumë, njëzet e katër orë jetoja me të. Ngjarjet ndodhnin në bashkëkohësinë e brezit tim, në një fshat të Myzeqesë, ndieja krenari të fshehtë që po bëja letërsi me ngjarje burimore të dëguara nga njerëz njëqindvjeçarë që ishin monumente të gjalla të natyrës, e që po trajtoja dhe unë në një roman temën madhore të tokës si autorët e mi të adhuruar, Jakov Xoxa, Balzaku, Tolstoi, Floberi... romani hapej me një introduktë, ku fliste Eva e përzënë nga Kopshti i Edenit dhe e vendosur familjarisht

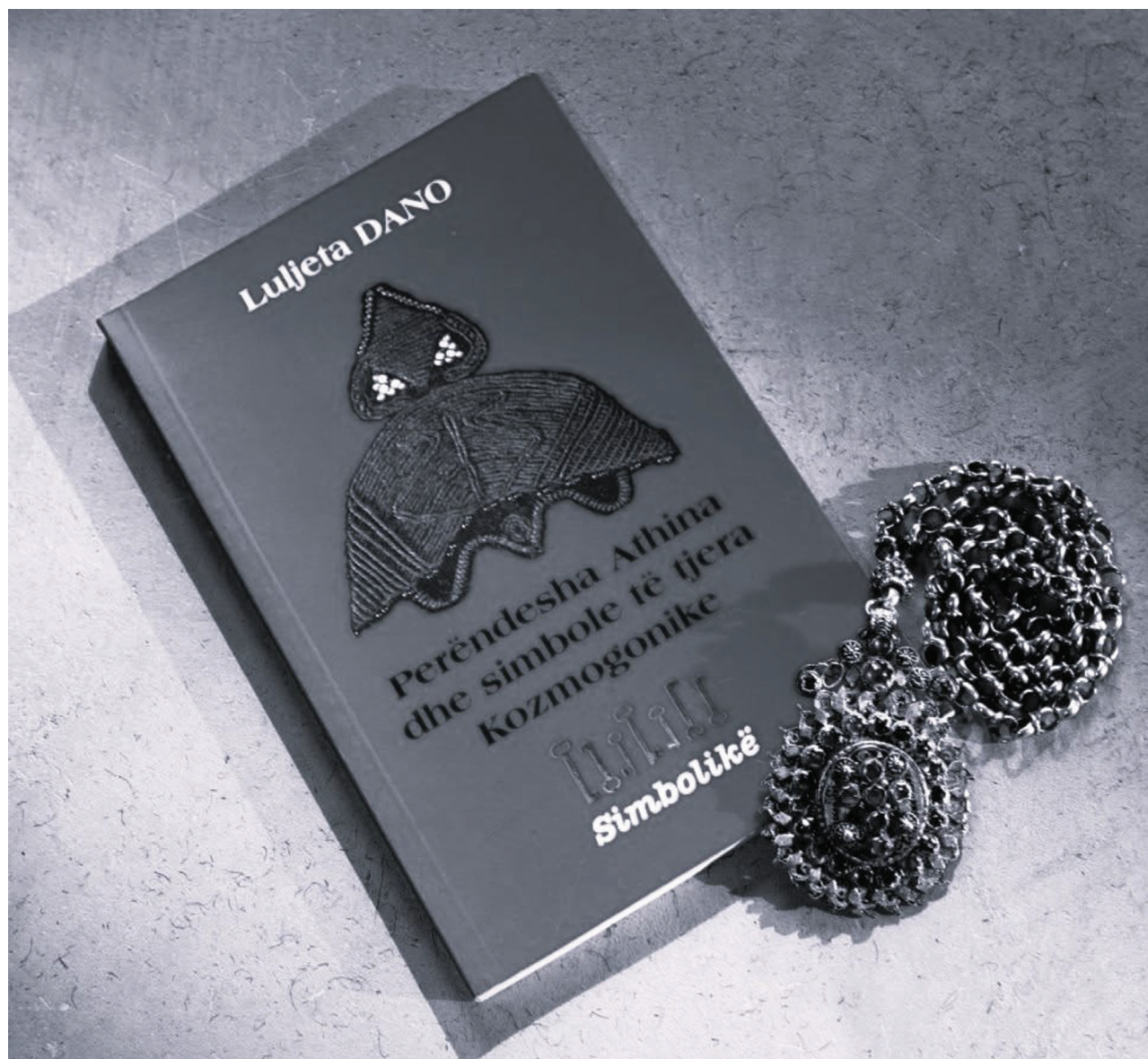
në një tokë të re ku u duhej të përballonin jetën me mundime pas mëkatit.

Para se të takohesha me Xhubletën në 1 nëntor 2005, kisha parë kostumin e plotë të nuses së Kërçovës të qepur me tre milionë rruaza të vogla të bardha, një nga variantet më të jashtëzakonshëm të tij. Oh. Nuk mundem ta përshkruaj dot brylltësinë e çdo elementi të atij kostumi! Simbolet që gjendeshin aty, qëndisur të bardha në të bardhë, përparësja që ishte një tablo e Kopshtit të Edenit me Pemën e Jetës dhe Gjarprin, zbukurimorja e kokës që mbahej e lidhur në majë të kokës, porse ajo vulë e qëndisur e një fisnikërie të humbur, si keza e grave arbëreshe, jo e artë - por e bardhë në të bardhë, gjendej e varur me gajtanë poshtë tek thembrat e këmbëve të nuses, më robëruan për t'u bërë dhe unë një koleksioniste e etnografisë shqiptare. Ky përjetim i fortë u kthye gjithashtu, në frymë brenda ngjarjeve në dorëshkrimin, që u zhdruk. Këto vitet e fundit kam rikthyer njëfarësoj një pjesëz të tij në një novelë të vogël me titull *"Toka e Re"*.

HEJZA: Për shumë njerëz Xhubleta është një veshje e bukur, e rrallë dhe tashmë e njohur edhe si pjesë e trashëgimisë shqiptare të mbrojtur ndërkombëtarisht. Për ju, ajo është shumë më tepër se kaq. Çfarë patë në Xhubletë që ju bëri të mendoni se ajo nuk duhet vetëm të ruhet, por edhe të lexohet? A ka ardhur ndonjëherë një moment gjatë kërkimeve tuaja kur keni menduar: *"Kjo nuk është më thjesht një veshje; këtu po më flet një qytetërim"*?

LULJETA DANO: Xhubleta me gjuhën e shkrimeve të saj për mua mbetet dashuri zhvendosëse me shikim të parë. Ndër shqiptarë ekziston legjenda se xhubleta dhe shumë kostume të tjera kombëtare ishin të bardha apo me ngjyra, por u kthyen në ngjyrë të zezë, për zinë e rëndë kombëtare për vdekjen e Skënderbeut. Më shumë gjasë ka që të ketë qenë kështu: xhubleta shumëngjyrëshe. Por në përfytyrimin tim, Xhubleta në përjetësinë e saj të gjallë është gjithmonë e zezë. Më pëlqen mistika e besimit të Lindjes së Largme që maksimumi i fuqisë femërore organizohet më mirë kur gruaja është e veshur me ngjyrë të zezë dhe maksimumi i fuqisë mashkullore organizohet më mirë kur burri është i veshur me ngjyrë të bardhë. Pa u futur në detaje, se do të ishte një përgjigje tepër e gjatë, mendoj që Xhubleta Shqiptare me dijebërjen e saj na vjen nga kohëra tepër tepër të largëta, kur qytetërimi njerëzor kishte tjetër dituri për format e përdorimit të energjisë.

HEJZA: *Xhubleta është e lidhur drejtpërdrejt me trupin e gruas. Dhe këtu objekti kulturor fillon të bëhet edhe histori e njeriut. Një grua nuk e ka veshur Xhubletën vetëm për t'u dukur! Ajo ka jetuar, punuar, festuar, vuajtur, lindur, martuar dhe vdekur brenda një bote ku ajo veshje kishte kuptime dhe role të caktuara. Çfarë na tregon Xhubleta për gruan shqiptare të së kaluarës, për statusin e saj, për trupin, dinjitetin, bukurinë, fuqinë dhe vendin që ajo zinte në komunitet?*

LULJETA DANO: Nga intervistat dhe bisedat me bartësit kulturorë të Xhubletës, më është formësuar mendimi se grua e pjesës veriperëndimore të Alpeve shqiptare ka pasur një status më të privilegjuar për rolin e saj në familje e komunitet, sesa grua që vishte xhubletë në pjesën tjetër të hartës së Xhubletës, Dukagjin dhe në brigjet e Drinit. Mendoj që ajo ka gëzuar disa rudimente

sociale nga kohëra të largëta dhe ka jetuar si një matriarkë, gjithsesi. Izolimi nga distanca e largët me qendrat urbane, shtigjet e kalimit qenë bri greminave të thella apo dhe nga dëborat që mbulonte malet për gjashtë deri në tetë muaj bënë që të konservohej jeta malësore, si një mrekulli për studimet etnologjike të gjysmës së dytë të shek. XX e në vijim, por për gruan, për familjen malësore jetesa ka pasur vështirësi mbijetese. Me atë dhuratë, që na bëri albanologu Robert Elsie, në arkivën me mijëra fotografi nga jeta malësore të fotografëve perëndimorë gjatë shek. XIX dhe fillimit të shek. XX, është e dukshme që ekzotika e kësaj treve ka qenë fort joshëse për të huajt që nuk kanë pyetur për kushtet ekstreme të jetesës alpine.

Kostumet kombëtare të grave dhe burrave shqiptarë të të gjithë trojeve shqiptare, unë nuk do t'i ndaja. Ato flasin të njëjtën gjuhë parake dhe

kanë mbartur të njëjtën barazpeshë të jetës, siç është prindërimi. Shqipja dhe anglishtja kanë dy fjalë të barabarta: Atdhe dhe Mëmëdhe. Gjuhët e tjera emërtojnë edhe si tokë të etërve, por jo të barabartë me mëmën, si shqipja dhe anglishtja. Termin *"gjuhë amtare"* pastaj e kanë në përdorim gjithë gjuhët e botës. Ky konvencion kaq i fortë, si, pse gjithë kombet e botës ranë në një mendje ta quajnë njësoj *"gjuhë amtare"* dhe jo *"gjuhë atnore"*, kërkon ta veçojë nënën nga babai për diçka që nuk e shpjegojmë dot sot për sot.

HEJZA: *A mendoni se kemi bërë gabim duke e parë gruan tradicionale shqiptare më shumë si figurë folklorike, sesa si bartëse të një kujtese kulturore?*

LULJETA DANO: Mendoj se tek një grua e tillë, zakonisht pa shkollë, e cila ka jetuar me formula e rituale që nga origjina e botës dhe e sublimuar për të qenë nënë dhe gjyshe me detyrat e mbarëvajtjes së jetës në familje, ushqimit dhe edukimit të fëmijëve kemi arritur të takohemi edhe brezi ynë. Një tjetër fjalë e shqipes që më duket hyjnore, sikundër është, është fjala dialektore toske për nënën kur i jep gjë foshnjës, fjala *"mënd"*. Duket sikur do të thotë që nëna me qumështin po i jep mëndje foshnjës, por po e ushqen me arsye.

HEJZA: *Kur një ornament pushon së qeni thjesht zbukurim dhe bëhet shenjë? Nëse dekora-*

cionet e Xhubletës përbëjnë një gjuhë, sa të sigurt mund të jemi se dimë ende ta lexojmë atë gjuhë?

LULJETA DANO: Ne mund të lexojmë sot për sot vetëm fragmente, gjurmë të gjuhës së saj. Në esenë mbi simbolikën e Xhubletës me titull *"Perëndesha Athina dhe simbole të tjera Kozmogonike"*, 2007, unë kam sjellë leximin e të paktën dy miteve qartësisht të lexueshme në piktogramat që dekorojnë Xhubletën, atë të perëndeshës Athina të paraqitur ekzaktësisht sipas modelit të saj në kulturën minoane, si dhe mitin e Hermiopolisit në Egjiptin e lashtë, mbi botëkrijimin dhe sesi erdhi jeta në tokë mes Hiçit e Kaosit, shoqëruar me fotografitë përkatëse.

Por në të ardhmen, me siguri do të vijë hulumtues të rinj që do të kenë qasjen e një diturie më të mirë se kjo që kemi sot dhe do të jenë përkthyes më të zotë të gjuhës së piktogramave kultike jo vetëm tek Xhubleta, por në tërësinë e objekteve etnografike shqiptare: në veshje, në stoli të rënda, në pajisjet e përdorimit shtëpiak, në arkitekturën e banimit.

HEJZA: *Historia e një populli nuk ruhet vetëm në dokumente arkivore e në bibliotekë. Ajo mund të mbijetojë edhe në gjëra që nuk janë krijuar për të qenë dëshmi: në një veshje, në një stoli, në një mënyrë të punuari, në një ritual apo në një këngë. Ndonjëherë një objekt i trashëguar brez pas brezi mund të ketë ruajtur një kujtesë që vetë njerëzit*

nuk dinë më ta tregojnë. A mendoni se Xhubleta mund të jetë një prej këtyre formave të kujtesës së pashkruar? Çfarë mund të ketë ruajtur ajo në formën, materialin, ngjyrat dhe ornamentet e saj, që ne nuk e kemi ruajtur në fjalë?

LULJETA DANO: Xhubleta jonë dhe gjithçka tjetër e thesareve primitive të njerëzimit ende pa gjuhë, sfidojnë dijen e varfër të qytetërimit tonë, sepse janë dija e stërlashtë në të cilën na është ndaluar të hyjmë ose kemi humbur rrugës lidhjen gjenuine.

Kjo mund të tingëllojë metaforë nga ana ime, por unë kështu e përjetova që në fillimet e punës me xhubletën dhe u tërhoqa, në fakt, në përpjekjen time për leximin e kësaj gjuhe, sepse një jetë njerëzore është nën varësinë e kufizimeve të kohës dhe përkushtimi im krijues fillon dhe mbaron tek letërsia.

HEJZA: Kur flasim për lashtësinë, simbolet dhe vazhdimësinë kulturore, ekziston gjithmonë rreziku që dëshira për ta njohur të kaluarën të përzihet me dëshirën për ta bërë atë më të madhe

nga ç'na lejojnë dëshmitë. Si mund ta duam dhe ta interpretojmë trashëgiminë tonë pa rënë në romantizimin e saj? Ku mbaron kërkimi dhe ku fillon miti që ndërtojmë vetë? A ka raste kur dashuria për identitetin mund të bëhet pengesë për të vërtetën?

LULJETA DANO: Ne jemi një popull mesdhetar dhe romantika është gjenomë e ngrohtësisë njerëzore që ka bota mesdhetare. Nëse shmangen nacionalizmat e sëmura, dobësia e institucioneve të shkencës, kulturës, juridiksionit mbi to, nuk ka pse të ndërtohen mite të rreme. Shkenca botërore i ka të shtruara në shek. XXI rrugët e kërkimit shkencor mbi antropologjinë kulturore. Mjaft të ecet në to pa u lodhur të shpiken rrugë të pashkelura.

HEJZA: Duke ju lexuar si shkrimtare dhe duke parë njëkohësisht punën tuaj mbi simbolet, lind një pyetje e pashmangshme: a e ndihmon imagjinata e shkrimtarit hulumtuesin, apo ekziston rreziku që ajo ta çojë atë në përfundime që shkenca nuk mund t'i mbështesë? Me fjalë të tjera, ku ndahen Luljeta Dano shkrimtare dhe Luljeta Dano hulumtuese e dukurive etnologjike dhe, a ndahen ndonjëherë vërtet?

LULJETA DANO: Në universitetet prestigjioze të botës ka lëndë e degë të dedikuara "përkthimeve" të gjuhës së ideogramave. Kështu u përkthehen pllakat e baltës me shkrimin kuneiform nga ku u zbulua thesari i thesareve me të cilin fillon letërsia botërore "Epi i Gilgameshit"; nga petroglifet e Gurit të Rozetës u zbulua shkrimi demotik në Egjiptin e lashtë, rrotullat me shkrimin hierotik të skribëve e priftërinjve, gjithashtu; gjuha e simboleve *rongorongo* të gdhendura në tabela druri të Ishullit të Pashkëve, ku një figurë antropomorfe është baras me një fjalë, dhe këto janë aq shumë të ngjashme me figurat tek xhubleta, meqë ra fjala, mjaft prej tyre ballafaqohen lehtësisht duke i mbivendosur mbi njëra tjetrën. Gjatë gjithë kohërave janë mbledhur e botuar fjalorët e simboleve. Dhe në gjuhën e simboleve nuk ka shans të bësh etimologji vulgare, sepse në të gjitha gjuhët në një fjalor simbolesh për dragoin gjen pikturën e një dragoi, për gjethen e lisit - një gjethe lisi, për zvastikën - një zvastikë, për gjarprin totemik - një gjarpër, e kështu gjer në figurën më të fundit.

Edhe ne e kemi arritur në fëmijërinë e rinisë tonë, se sot është bërë fenomen shumë i rrallë zakoni qytetar që kur është duke kaluar një funeral në rrugë, kalimtarët e rastit mbajnë këmbët

në heshtje për respekt të njeriut që po përfundon udhëtimin e jetës. Zakoni vjen që nga Athina e lashtë, nga ligjshmëria e polisit, funeraleve, bashkëjetesës qytetare: Po ikën një qytetar i Republikës me të cilin nuk do kesh rast të njihesh e të flasësh kurrë, nëse nuk e ke njohur më parë, ndaj duhet respektuar në këtë pikëtakim efemer - final.

Kam qenë e pranishme ose në bisedë me njerëz njëqindvjeçarë a pak më shumë që kishin lindur në dy - tri dekadat e fundit të shek. XIX, të cilët sillnin kujtime edhe më të hershme nga paraardhësit e vet. Asnjë vetëdije letrare veç meje nuk rastisi t'i takojë ata në bashkëkohësinë e tyre. Unë duhet të ndaloj dhe të përcjell ato tregime burimore, nga Qytetarë të Republikës me të cilët njerëzit e gjeneratave të reja nuk do të kenë kurrë rast të flasin. Jemi në vitin 2026. Unë dhe kushdo njeri, qoftë edhe joshkrimtar, bëhet bartës i një kujtese të gjallë përvojë njerëzore që kap tre shekuj. Kjo më duket një mrekulli e shumëfishtë antropologjike.

HEJZA: Tituj si "Nëntë Trojat" dhe "Perëndesha Athina dhe simbole të tjera kozmogonike" tre-

gojnë se miti dhe simboli nuk kanë hyrë në jetën tuaj vetëm përmes etnografisë; ato kanë qenë më herët brenda vetë krijimtarisë suaj letrare. A ka qenë letërsia juaj, në njëfarë mënyre, përgatitja e parë për kërkimin që do të bënit më vonë mbi simbolet? A ka ndodhur e kundërta që, kërkimet mbi mitin dhe Xhubletën t'ju kenë ndryshuar mënyrën se si shkruani?

LULJETA DANO: Kam edhe disa poezi të hershme, tekste të tjera në prozë, novelën "Afati i Akilit", botuar së pari në 1994, që do të doja të risillja të botuar brenda këtij viti. Mitet, gojëdhënat, përrallat zënë një vend të rëndësishëm në botën time letrare. Përfytyrimet e një fëmije, sapo fillon të kuptojë pushtohen së pari prej tyre, por për disa të tjerë si unë, ky pushtim nuk mbaron askurrë. Por Xhubleta, them, se për mua nuk është një etnoobjekt, është njerëzuar ekzistenca e saj në jetën time.

HEJZA: Ju keni shkruar poezi, tregime dhe romane. Në vitin 2024, romani juaj "Njohja, një udhë më e gjatë se Rruga e Qumështit" ishte ndër finalistët e nominuar për Çmimin Kadare, nga UET. Por romani është një territor tjetër: aty nuk mjafton një simbol; duhet të krijosh një botë, personazhe, kohë, konflikt, atmosferë. Nisur nga kjo, a mund të konstatojmë se, shkrimtari, në fund të fundit, është edhe një lloj koleksionisti, vetëm se në vend të objekteve mbledh njerëz, zëra, kujtime dhe fate?

LULJETA DANO: Po, dhe në koleksionin tim autorial, më duket se është tregimi më i preferuari, si zhanër letrar. Një tregim i mirë ka marshin e një poeme, konstruktin e një romani në miniaturë dhe intensitetin ndërveprues të një drame.

Por çdo gjini letrare ka huret dhe rolin e vet. Secili zhanër i krijimit në krijimtarinë time, mendoj që është ena e duhur. Mjafton që brenda volumit të fjalëve përdorur në një zhanër letrar, të ketë një strukturë të padukshme mbështetëse nga ku subjekti ngërthen rezonancën e duhur gjithëpërfshirëse. Në dorëshkrimet e fundit të prozës së gjatë, ndjehej më shumë "koleksioniste e fateve njerëzore", i them vetes shpesh që të mos humb fillin me parabola, por të sjell karaktere brenda ngjarjeve: *Romanit i duhet një histori për t'u treguar, histori që fillon, zhvillohet dhe mbaron, kaq e thjeshtë është, mos dil nga kjo kornizë!*

HEJZA: Jeta, kujtesa, njerëzit, vendet dhe gjithçka që një shkrimtar vëren përreth, herët a vonë mund të kërkojë të bëhet letërsi. Por ajo që

jetohet nuk është ende krijim. Mes përvojës dhe tekstit ndodh një shndërrim që vetëm shkrimtari e di se si ndodh. Sa prej asaj që përjetoni, vëzhgoni dhe hulumtoni bëhet lëndë e letërsisë suaj dhe kur ndieni se përvoja duhet të lirohet nga realiteti për t'u kthyer në krijim?

LULJETA DANO: Kur zhvilloj një ngjarje a një karakter personazhi, për ta çuar përtej realitetit nga e kam marrë, për ta shndërruar atë në letërsi, e bëj pasi i pohoj vetes se po, ky personazhi im i krijuar, kjo ngjarje diku ekziston, mund të ketë ndodhur edhe në jetën reale. Kam pasur gjithmonë një lidhje të fortë me kronikën, me ndodhinë, si histori, si përjetim personal, apo si dëshmi të marrë nga dëgjimi personal. Kam punuar edhe si gazetare reportere. Por letërsia i ka natyrë të dytë shpërftytirimet (si term biblik!) e realitetit, mjaft nga kryeveprat e letërsisë vijnë nga tejkalimet e botës së njohur. E, për më gjatë, siç thotë Hermann Hesse: "Teoria është dije që nuk funksionon. Praktika është një gjë që funksionon me të tëra dhe nuk e di pse".

HEJZA: Një vepër mund të nisë nga një imazh, një kujtim, një personazh apo edhe nga një fjali e vetme. Pastaj, gjatë shkrimit, teksti merr një jetë të vetën dhe jo gjithçka mbetet nën kontrollin e autorit. A ju ka ndodhur që një personazh, një

ngjarje apo vetë rrëfimi t'ju çojë diku tjetër nga ajo që kishit menduar në fillim?

LULJETA DANO: Shpesh. "Fjalja e vetme" është si gozhda e Nastradinit për një vetëdije letrare. Nga fundi i viteve '80, poeti Petrit Ruka shkroi një seri tregimesh me atmosferë ndëraktive filmike, që ua lexonte mbrëmjeve grupit të miqve. Shtëpia e tij ishte përherë plot me artistë të njohur të Kinostudios, më shëmbëllente si një kafene artistësh montmartras për luksin e bisedave mbi artet që këmbeheshin aty. Pas suksesit me tregimet në auditorin e gjallë, vendosi të shkruante dhe një roman, për të cilin na tha vetëm fjalinë e parë. As titull, as linja strukturore të prozës së gjatë, por fjalja e parë e atij romani, i cili ngeli i pashkruar në listë pritje, ishte shumë goditëse: *Isha i bindur se qenin tim të dashur e kishte vjedhur kryeministri dhe u nisa për Tiranë*. Mua më ngjiti shumë dhe në vitet në vijim i thosha me shaka Petritit: *Do të pres edhe njëzetë vjet dhe nëse nuk e shkruan atë roman, do të ta marr fjalinë e bukur dhe do ta shkruaj unë romanin*. Petriti qeshte dhe më thoshte që mund të filloja ta shkruaja menjëherë, se edhe nëse ai e shkruante, mund të rrinte e njëjta fjali nistore në dy proza të ndryshme. Por nuk e shkroi asnjëri nga ne. Nuk e di ç'më tërhiqte në atë fjali në dukje të thjeshtë, por në aksion të plotë. Ndoshta figura e kryeministrit më jetëgjatë

në historinë e shtetit shqiptar gjatë periudhës së diktaturës komuniste, si një Gjahtar. Figura e Mehmet Shehut si ajo e një Janusi politik me dy fytyra, njëra e një prej arkitektëve kryesorë të diktaturës së kuqe dhe tjetra e një burri që ruante megjithatë ca eleganca përjetimesh, siç tregonin shpesh në raport me njerëzit, veçanërisht njerëzit e thjeshtë, natyrën. Ishte merakli i langonjve të gjahut. Kisha dëgjuar mjaft histori nga jeta e tij me shtatëmbëdhjetë zagarët e qentë e tij gjurmues. Gjithsesi në vitin 1995 shkrova dhe botova tregimin me titull *"Gjoha e gjahut të kryeministrit"* për të treguar jetën e tij me kostumin e gjahtarit, jo, të kryeministrit, sesi po shkonte drejt fundit. *"Gjoha e gjahut"* ishte termi i kohës që nënkuptonte taksën e gjahut. Një gjahtar i Klubit të Gjahtarëve të Shqipërisë duhej të dorëzonte një sasi të caktuar mishi nga gjahu që kishte bërë, e cila shkonte për konviktorët, ushtarët, veteranët e luftës, etj. Fati po përpunonte rrethanat, që do të sillnin shumë shpejt atë tragjedi të përmasave që tregonin tragjedianët e lashtësisë për kryeministrin që sundoi me dorë të hekurt, si personi Nr. 2 i shtetit të diktaturës së proletariatit dhe familjen e tij. Desha të nënkuptohej në tregim gjoha e gjahut njerëzor. Fataliteti i kryeministrit Mehmet Shehu dhe familjes, si dhe tragjedia e luftës me Ramizë Gjebrinë, Zaho Kokën dhe Nako Spiron, janë dy faqe historie me të cilat trauma jonë kolektive nuk bën paqe. Vijnë dhe vijnë të trajtohet me intensitet në shtypin shqiptar pavarësisht kohës së largët kur kanë ndodhur, sepse e vërteta e tragjediave hamendësohet pa u gjetur kurrë.

E zgjata këtë tregim për të mos humbur në mosekzistencë fjalë nga P. Ruka dhe për të shpjeguar disi fuqinë e një fjalie kur bëhet bërthamë për të nxitur një krijim. Dua të përmend refleksionet publicistike nga shkrimtari Bashkim Shehu për babain e tij, si diktator dhe viktimë, si arkitekt i diktaturës së egër me burgje, gjyqe e dënime me vdekje, por që do të provoheshin në formën më të egër edhe mbi atë vetë e familjen, gjer tek grotesku: zhdukja e eshtrave të M. Shehut u bë mbi bazën e një urdhri që ai vetë kishte nxjerrë e firmosur për shqiptarët qëndrestarë ndaj kasap-hanës komuniste. Shkrimtari Bashkim Shehu e ka kthyer tragjedinë politike familjare në zë të ndërgjegjes shoqërore për t'u ndarë nga trashëgimia diktatoriale e fajit dhe për ta dënuar atë.

HEJZA: Shkrimi është edhe një proces i gjatë kërkimi të fjalës. Ndonjëherë një tekst përfundon kur është thënë ajo që duhej thënë; herë të tjera

përfundon kur shkrimtari kupton se nuk duhet të shtojë më asgjë. Si e kuptoni ju se një tekst ka ardhur në pikën e vet të fundit dhe se fjala e fundit duhet të mbetet vërtet e fundit?

LULJETA DANO: Organizmi i një shkrimtari e di më mirë se çdo kritik letërsie nëse tekstit të përfunduar nuk i shtohet, as nuk i hiqet dot më asnjë presje apo kur i lihet një restaurimi të mëvonshëm nga autori. Edhe unë kam mjaft dorëshkrime të pambyllura. Fillimisht e ndiej si masë muzikore atë që plotëson, i kam mëse të qartë kufijtë e njësisë, tingujt që mungojnë aty për harmoninë e të tërës. Ndiej numrin e rrokjeve të fjalëve në fjali, por nuk kam ende kuptimësinë e mendimit që dua të them. Kam plot cene si ky në procesin e shkrimit. Ndonjëherë kur e stërzgjas paragrafin në prozë, edhe kur është i përbërë nga njësi frazeologjike që në vetvete më pëlqejnë, por diçka e vogël mungon për t'i lidhur së bashku brenda një kohe të caktuar, pra, koha si pjesë e harmonisë së muzikës, e fshij gjithë paragrafin për ta zëvendësuar me një fjalë të vetme. Si dënim që nuk kapa në kohë atë prerjen e saktë kirurgjikale, sepse jashtë asaj kohe shkrimi, nuk arrihet dot më e gjalla që duhet të përçojë tek lexuesi letërsia. Dhe

një fjalë e vetme zëvendësuese për përshkrime të gjata nuk e cenon kurrë harmoninë e brendshme muzikore të krijimit.

HEJZA: *Ju jeni edhe koleksioniste. Por koleksionimi nuk është thjesht, inventar objektesh. Ndonjëherë është një mënyrë për të shpëtuar nga harresa diçka që e ndien se është në prag të zhdukjes. Çfarë është për ju një objekt i vjetër: send, dëshmi, kujtim apo personazh? A ka ndonjë objekt të koleksionit tuaj që, nëse do të mund të fliste, do të kishte një histori më të madhe se një roman?*

LULJETA DANO: Unë u bëra koleksioniste për të gjetur shpirtin e kohërave në objekte. Por gjykoj se çdo objekt antikuarati mbart diçkanë apo shumëçkanë e metaforës së lojës “Jumanji”, më shumë e njohur në filmin me të njëjtën titull (1995), bazuar në librin me ilustrime të autorit Chris Van Allsburg, botuar më 1981. Loja vetë është një kryepersonazh e cila urdhëron pjesëmarrësit të kapërcejnë një nga një nivelet e lojës, gjersa të arrijnë të dalin prej saj në fund. Në rastin fatkeq mbetesh brenda lojës duke humbur familjen, shtëpinë, bashkëkohësinë. Koleksionimi rregjistrohet një ndër patologjitë e shënde-

tit njerëzor. Të mbash në dorë një objekt antiku- arati ndjen një energji specifike, që koleksionistët i rrëmben dhe i përfshin, si historitë që tregohen në filmin *"Jumanji"*. Edhe unë, siç e njohin mjaft mirë fenomenin gjithë koleksionistët, e di sa e frikshme bëhet kur nisin të bien daullet e lojës dhe sa me fat duhet të jesh të arrish të dalësh duke i përmbushur me sukses aksionet në xhunglat ku të çon *"Jumanji"*. Nga këto aventura, kam shumë për të treguar nëpërmjet letërsisë. Por edhe të shkruash një roman, është të përfshishesh dhe të urdhërohesh nga daullet e zareve të hedhura të lojës *"Jumanji"*.

HEJZA: Në rrugëtimin tuaj intelektual ka edhe një prani të rëndësishme: Moikom Zeqo, me të cilin keni ndarë kërkime dhe interesa që lidhen me mitin, simbolin, qytetërimet dhe kulturën shqiptare. Moikomi kishte atë aftësinë e rrallë për të parë lidhje aty ku të tjerët shihnin vetëm fragmente. Çfarë ju ka mësuar Moikomi për mënyrën e të parit të kulturës shqiptare? Dhe pas largimit të tij, a vazhdon Moikomi të jetë, në ndonjë mënyrë, një bashkëbisedues i juaj në këtë kërkim?

LULJETA DANO: I quajtur në opinionin publik për erudicionin e tij të rrallë, si një enciklopedi njerëzore, mendoj që koha për Moikom Zeqon nuk kishte parametrat e kohës që kemi në përdorim ne të tjerët. Kështu më dukej. I thosha me shaka: *Profesor Moikomi, më shpejt shkruani ju një libër, sesa mund ta lexoj unë atë libër*. Të konsultoj me të çdo lloj teme të shkencave filologjike apo artit të fjalës, njohja e shumëanshme e tij që nga më i thjeshti detaj gjer tek më të sofistikuarat, superaftësia e tij për ta riprodhuar botën e njohur tri-dimensionale me një hologramë ideje universale ishte e pashoq. Në librat e tij gjen një galeri të tërë me emra korifejsh e themeltarësh të shkencës e artit, siç është mahnitur vetë pas veprës së tyre, Moikom Zeqo ka sjellë në botime të panumërta statujën e secilit me një shqipe të përveçme të personalizuar për secilin të nderuar. Por edhe e përditshmja e tij me udhëtime kërkimi të pandalur gjer në fund, aq familjar me miqtë, humori, fjala e drejtpërdrejtë publike në ngjarjet e politikës me të cilat nuk u pajtua kurrë. Një personalitet si Moikom Zeqo i mungon mediumit shqiptar, ashtu siç i mungon familjes dhe miqve.

HEJZA: Ne shqiptarët flasim shumë për trashëgiminë. Por shpesh duket se fillojmë ta duam një gjë vetëm atëherë kur rrezikon të zhduket. E foto-grafojmë, e ekspozojmë, e shpallim të çmuar,

dhe pastaj e lëmë sërish vetëm. Pse kemi një marrëdhënie kaq paradoksale me kujtesën: e idealizojmë të kaluarën, ndërsa në jetën reale shpesh nuk dimë ta mbrojmë? Cila është më e rrezikshme për një kulturë: shkatërrimi i një objekti apo harrimi i kuptimit të tij?

LULJETA DANO: Jo vetëm tek ne, jeta moderne po e zbeh tradicionalen në çdo kulturë të botës. Por së paku muzetë, bibliotekat, arkivat, kurrikulat arsimore të jenë aty për të mbrojtur trashëgiminë. Dhe të trashëgohet nga brezi në brez, porosia krenuese e fisit indian apache: *"Tradita nuk është kulti i hirit. Tradita është mbajtja gjallë e zjarrit"*.

HEJZA: Trashëgimia nuk është vetëm ajo që ka mbijetuar nga e kaluara. Është edhe ajo që ne po vendosim sot të mos humbasë. Por çdo brez lë pas gjëra që brezi pasardhës nuk do t'i kuptojë më. Çfarë mendoni se po humb sot kultura shqiptare që nesër mund të jetë e pamundur të rikthehet? Nëse do t'ju duhej të zgjidhnit vetëm tri gjëra që duhet t'ua dorëzojmë patjetër brezave të ardhshëm, cilat do të ishin?

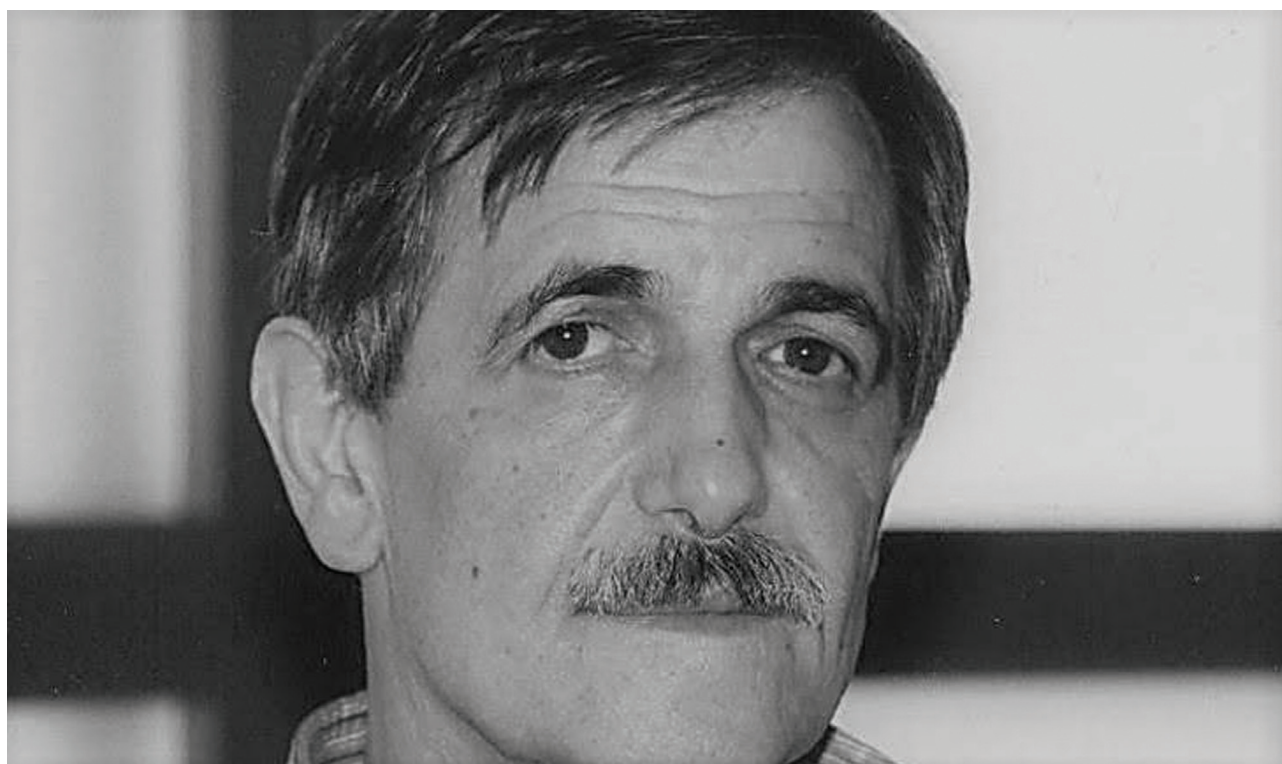
LULJETA DANO: Po të kisha në dorë shkopin magjik të zanës, do të mbroja jo më pak se ato të tria, që janë tri shtyllat e ekzistencës së një kombi: gjuha shqipe, atdheu, si territor gjeografik dhe mbarëshqiptar, si edhe trashëgimia kulturore - historike e përbashkët. Këto tri shtylla mbeten të sulmuara dhe në rrezik permanent historikisht për ne shqiptarët.

HEJZA: Në fund të një bisede për letërsinë, mitin, Xhubletën, simbolin dhe kujtesën, ndoshta mbetet vetëm një pyetje: çfarë mund të lexojë njeriu i së ardhmes në gjurmët që po lëmë ne? Nëse një ditë pas nesh nuk do të mbetej asnjë libër, por do të mbetej vetëm një Xhubletë, një ornament, një gur, një këngë apo një shenjë e vetme, çfarë do të dëshironit që njeriu i asaj kohe të arrinte të lexonte në të?

LULJETA DANO: Pas kësaj katastrofe apokaliptike, që e përdor edhe shkrimtari gjerman Michael Ende në romanin e tij *"Historia pa mbarim"*, i cili quhet edhe Libri i Librave për Fëmijë: Kur e gjithë bota jonë gllabërohet nga Hiçi dhe duhet të ribëhet nga një kokrizë rëre, e vetmja gjëzë fizike që ka mbetur; unë do të doja që njeriu i një kohe të ardhshme, të lexonte qartas mesazhin: Je banor i shtëpisë së tri kohëve kryesore dhe nënkohëve të tyre. Ti ke lindur e rilindur nga dashuria brenda teje, sa herë zemreku i tokave dhe qiejve ndërrohet. Dikush do ta mirëkuptojë këtë poezi.

EKSPLORUESI MË I ZELLSHËM I MËNYRAVE TË REJA TË SHKRIMIT

Bota e tij letrare, koncepti për letërsinë dhe botëkuptimi i tij i përgjithshëm gnoseologjik për botën dhe jetën, është fah i lindur i artistit

Nehas SOPAJ

Teki Dërvishi (1943 – 2011) shkollimin fillor e të mesëm i mori në vendlindje (Gjakovë). Si nxënës i shkollës së mesme u burgos, duke i shijuar kështu mizoritë e Goli Otokut zulmëkeq. Studimet për Gjuhë dhe Letërsi Shqiptare i ka kryer në Fakultetin Filozofik të Prishtinës. Dhjetë vite (1971-1981) ishte gazetar në rubrikën e kulturës së gazetës *Flaka e Vëllazërimit* (Shkup), shumë kohë gazetar që e përcolli teatrin, pak kohë që redaktor gjersa e pushuan nga puna, për t'u transferuar në Prishtinë, në edicionin e botimeve *Rilindja* si korrektor, derisa u pensionua në Tea-

trin Kombëtar të Prishtinës, duke qenë drejtor i tij. Pas kësaj, deri në ditët e fundit të jetës, qe redaktor i gazetës *Bota Sot*. Gjatë gjithë jetës u mor me shkrime letrare dhe publicistikë. Është autor i shumë veprave letrare artistike, romane, poezi, drama, kritikë teatrore etj., që tok me veprat e pabotuara e tejkalon numrin e 90 vepra.

**PIONIERI I NJË MODERNIZMI
"EKSTREM"**

Veprat letrare të autorit janë: *vëllime me poezi: Nimfa 1*, poezi, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup,

1970, I varur me vargje për drurin e blertë, poezi, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1971, Shtëpia e Sëmurë**, poezi, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1978, Thashë**, poezi, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1981, Nimfa 2**, bot. *NGBG Rilindja*, Prishtinë, **1986; përmbledhje me tregime: Etje dhe borë**, tregime, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, 1974; *romane: Pirgu i lartë*, roman, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1972, Padrona**, roman, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1973, Skedarët**, roman, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup **1974, Halveti**, mini-roman ose cikli 3 i librit poetik **Shtëpia e sëmurë**, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, 1978, **Herezia e Dervish Mallutës**, roman, bot. *NGBG Rilindja*, Prishtinë, **1981, Palimpsest Dush Kusarit**, roman, bot. *NB Blend*, Prishtinë, 1993; *drama: Zbutësi i njerëzve me sy prej zymrydi*, dramë, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup, **1979, Bregu i pikëllimit**, dramë, bot. *NGBG Rilindja*, Prishtinë, **1985, Pranvera e librave**, **1990, Zhvarrimi i Pjetër Bogdanit**, **1990, Kufiri me atdhe**, **1996, Vojceku**, **1996, Nesër nisemi për Parajsë**, **1999, Eshtat që kthehen vonë**, **2000, Ku është Populli**, **2003; ese dhe kritikë mbi teatrin: Qan e qesh Talia**, bot. *Flaka e Vëllazërimit*, Shkup 1978.

Hiq ndonjë shkrim të A. Aliut, R. Musliut, S. Hamitit, N. Islamit, J. Papagjonit e të ndonjë tjetri, për veprën letrare të T. Dërvishit është shkruar pak, kaq sa ajo sot vazhdon të jetë në margjina të interesimit të kritikës letrare dhe të shkencës filologjike shqiptare. T. Dërvishi në skenën letrare shqiptare për herë të parë u paraqit në mesin e viteve të gjashtëdhjeta me tregime, kryesisht me tema shoqërore dhe sociale, që për nga mënyra e shkrimit japin t'i kuptosh edhe mësuesit fillestarë të tij: Migjenin, A. Çehovin, Guy de Maupassant-in etj. Në rrugën e tij krijuese, pas një ndërprerjeje për shkak të burgosjes në Goli Otok, në burgun më famëkeq në kohë të Jugosllavisë titiste, librat e parë do t'i botojë në fillim të viteve të '70-ta, siç janë: **Nimfa 1, I varur me vargje për drurin e blertë, Etje dhe borë, Pirgu i lartë, Padrona, Skedarët**. Këto vepra, realisht, i shënojnë fillimet e letërsisë së tij, në të cilat lexuesi do ta hetojë një penë shumë të mprehtë kritikuese, ku vlon gjithçka: temat të cilat "i prekin" muret e lirisë krijuese, shkollat e ndryshme prej nga autori mëson dhe, sidomos, luftën për ta zotuar shkathtësinë e shkrimit letrar, që të *thuhet saktë ajo që mendohet*, qoftë kjo me alegori, qoftë edhe me simbolikë kur kjo është e ndaluar. Realisht, T. Dërvishi kulmin më të rëndësishëm të krijimtarisë së tij letrare do

ta shënojë me librin **Shtëpia e sëmurë** (1978) dhe dramën **Zbutësi i njerëzve me sy prej zymrydi** (1979), prej ku fillojnë të rreshtohen veprat kryesore, siç janë: **Thashë, Bregu i pikëllimit, Nimfa 2, Herezia e Dervish Mallutës, Palimpsest Dush Kusarit** etj. Ky është fundi i viteve të '70-ta dhe fillimi i ngritjes së krijimtarisë së tij, në vitet e '80-ta dhe '90-ta, kur autori shquhet si një ndër pionierët e një modernizmi "ekstrem", duke u dëshmuar si mjeshtër i shkrimit të të gjitha llojeve letrare, të cilat do t'i kultivojë përmes shkrimeve eksperimentale.

Letërsia shqipe e viteve të '30-ta, që kishte shënuar një kulm të lartë estetik, me një pluralizëm stilistik me emrat emblematicë, siç janë Gj. Fishta, L. Poradeci, F. Noli, Migjeni, E. Koliqi, E. Haxhiademi, K. Floqi, A. Asllani etj., pas lufte, për nja dy dekada e sa, kishte rënë shumë estetikisht dhe ishte ngulfatur nga ideologjizmi dhe socrealizmi. Andaj, në vitet e '70-ta, me emrat emblematicë, siç janë M. Camaj, I. Kadareja, R. Qosja, A. Pashku, A. Podrimja, T. Dërvishi, B. Musliu, Xh. Spahiu, M. Zeqo etj., po e përngjiste ekuilibrin e humbur në shkallë edhe më të lartë estetike, duke e ringritur dhe duke e shpënë për ta bërë një me letërsinë botërore. Emri i T. Dërvishit, për nga vlerat estetike që ka vepra e tij letrare, duke qenë pranë emrave më të spikatur të letërsisë bashkëkohore shqiptare, qëndron bindshëm edhe pranë shumë emrave më të spikatur të letërsisë së botës. Por, për këtë gjë sikur ka mbetur i painformuar vetëm lexuesi shqiptar. Mjerisht dhe pa fajin e tij.

Teki Dërvishi, në këtë mes, pa mëdyshje shënon vlerën e vërtetë të epokës interkaluese prej modernizmit kah postmodernizmi, me çka ai dëshmohej si një ndër krijuesit më këmbëngulës në kërkimet e tij në shkrime, si një nga stilistët, sprovuesit dhe eksploruesit më të zellshëm të mënyrave të reja të shkrimit, por edhe si një ndër eksperimentuesit më në zë, që për kohën ka mbetur i paarritshëm edhe sot, por mjerisht i pastudiuar akoma deri më sot. Siç do të shihet nga rruga e ngritjes së tij prej veprave në vepër, T. Dërvishi, në kuadër të "modernizmit kosovar", do të veçohet si luftëtar i pakompromis i thyerjeve të tabuve dhe dogmave letrare të stileve të ndryshme të shkrimit të kohës, duke i lënë ato stile si një tradicionlizëm që nuk i sillnin gjë të re shkrimit shqip. Qysh atëherë, në vitin 1978, autori e shfaq një qëndrim negativ ndaj realizmit socialist, të cilin e përtall dhe stigmatizon si një politik të ditës, që për kohën ishte një lloj sfide dhe tundimi i veçantë për

krijuesit, sepse të shkruarit në stilin socrealistnë atë kohë, për një pjesë të krijuesve "patriotë" të Kosovës, shitej si modernizëm (alias novatorizëm, siç e quanin në Shqipëri) dhe të deklaroheshë kundër, ishte tradhti. Në librin **Shtëpia e sëmurë**, me anë të një shkrimi poezi, plus prozë, plus dramë, ai do ta ironizojë, parodizojë dhe deplasojë totalisht socrealizmin me anë të një eksperimentimi inverziv të zërit të autorit, i cili mirëfilli do t'i shënjojë fillet e postmodernizmit tonë. Siç do ta shohim më tutje, autori do të jetë në frymë me kohën, sepse në mënyrën e shkrimit të tij ai i kishte absorbuar dhe absolutizuar të gjitha llojet e realizmave e të modernizmave nga më të ndryshmit, si shkrime demode, të tejkaluara përgjithmonë prej tij, për ta kultivuar një mënyrë të re shkrimi, eksperimentale, që tundonte drejt shkrimeve të reja, për nga natyra hibride, siç është poezia, plus prozë, plus dramë brendapërbrenda strukturës narrative, duke paralajmëruar konceptet të tjera, fare të reja për artin e letërsisë, prej nga qe importuar.

EKSPERIMENTIMI SI METODË KRIJUESE

Ndryshe nga të gjithë shkrimtarët e kohës në kulmet letrare shqiptare të viteve të '70-ta, T. Dërvishi i pari e futi eksperimentimin si metodë krijuese, që më vonë do të përçohet në gjithë krijimtarinë e tij letrare si mënyrë e veçantë drejt modernizmit "ekstrem", me një gjuhë fare tjetër shkrimi drejt çarjes së censurës, hapjes së temave të ndaluara, drejt emancipimit estetik të gjuhës poetike. Lufta me gjuhën, drejt emancipimit të saj, te T. Dërvishi reprodukon një varg veprash, të cilat lexuesit i sjellin në zanafillë të konceptit se çka në të vërtetë presupozon arti i letërsisë, i cili realisht është misioni i tij, çka në të vërtetë mundet letërsia në konditat e epokës globale e çka jo. Që këtu, të gjitha veprat letrare të T. Dërvishit mëtojnë t'i japin përgjigje kësaj pyetjeje, e cila presupozon pikërisht emancipimin e gjuhës, fuqitë e saj të brendshme deri te ato më sakralet, që t'i thonë të gjitha kategoritë estetike të fjalës, duke përfshirë të gjitha aspektet e mundshme të kohës dhe të hapësirës (fundin e tyre), tema të cilat vetëm mund të ironizohen, pezhorohen ose eseizohen (finesa e postmodernizmit).

Në vitet e '70-ta, në galerinë e krijuesve letrarë shqiptarë tashmë më të dalluar dhe të patundshëm në altarin e letërsisë sonë, siç janë M. Camaj, I. Kadare, A. Pashku, R. Qosja, A. Podrimja, F. Reshpja, B. Musliu, M. Zeqo etj., poeti Teki Dërvishi

Teki Dërvishi Palimpsest Dush Kusarit

ROMAN | BOTIMI I DYTË

BOTIMET
NOA

vishi shkruan ndryshe nga të gjithë. Gjersa ata, në shkrimet e tyre, mund të cilësohen si poetë modernë, Teki Dërvishi, si edhe B. Musliu e M. Ramadani, në shkrimet e tyre dallohen me një tip shkrimi ndryshe nga të tjerët, "më modern" se modernizmi i asaj vale krijuesish që sot i çmojmë për elitë të kohës e që sjellin një stil shkrimi "ekstremisht" të mbathur, me elemente të kulturrave të ndryshme të botës, që për kohën dallohet sheshit me gjithanshmërinë, vibrimet dhe denduritë stilore të fjalisë prej nga ato edhe vijnë.

Letërsia latino-amerikane dhe, sidomos, tregimet e H. L. Borgesit, që në letërsinë e përbotshme tashmë quhet thjesht *borgesizëm*, te ne do të kulmojë mbase më së miri me shkrimin e T. Dërvishit. Shumë studiues e konsiderojnë atë shkrim abstrakt, njëlloj variacioni i ri i lartpurlartizmit. Borgesizmi ose shkrimi me denduri formacionesh stilore brenda një stili të vetëm në vitet e '70-ta ka pasur një impakt dhe difuzion zgjerimi në të gjitha letërsitë kombëtare, në Ballkan, në Europë dhe në botë, që këtu edhe në Kosovë. Në letërsinë shqipe, T. Dërvishi është përfaqësuesi ynë më tipik pikërisht sepse ky shkrim është përzjerje diskursesh: poezi, prozë e dramë – një koagulum eseizimi. Mbase kjo është arsyeja se pse kritika e

kohës nuk e priti autorin tonë me ovacione sikundër i prisnin krijuesit që sillnin inovacione, pa atë entuziazmin e dalluar të atëhershëm. Megjithatë, ndryshe nga të tjerët, Teki Dërvishi edhe sot është i papranuar në skenën letrare shqiptare, i palexuar dhe i pastudiuar, pra pikërisht për shkak të stilit të shkrimit të tij, “të rëndë”, i cili rri larg shtresave të gjera të lexuesve, studentëve dhe profesorëve, të cilët edhe sot vazhdojnë ta lexojnë klasikën tradicionale dhe klasikën moderne, por jo edhe shkrimtarët postmodernë, të cilët shquhen me dendurinë stilistikore, me begatinë dhe thellësinë gjuhësore, në “trend” me ndryshimet në çastin kur edhe ndodhin ato.

Është një temë shumë e palavd të diskutohet për fillimet e letërsisë postmoderne shqiptare, që, sipas mendimit tim, lidhet pikërisht me emrin e T. Dërvishit, kur këtij formacioni stilistik sot mund t’i dalë zot kujt t’i teket. Aq më tepër kur kësaj letërsie, këtij formacioni stilistik, kritika jonë akoma nuk ka arritur t’ia definojë saktë kuptimin semantik. Jemi në një kohë kur të gjithë flasin për epokën postmoderne dhe kur me këtë definicion infiltrohentribute profilizimesh në pothuaj të gjitha shkencat dhe artet, por të flasësh për letërsinë postmoderne, kjo i bie sikur të flasësh për një kuptim shumë të gjerë që e kemi sot, nganjëherë edhe pa definicion.

Më poshtë, do të orvatemi t’i japim disa prova dhe skema të veprës letrare **Shtëpia e sëmurë, e cila** në kohën kur qe botuar, shënoi fillimin e një shkrimi për të cilin themi se e nisi postmodernizmi në letërsinë shqipe. Deri sot janë shfaqur mendime se për postmoderne mund të jetë edhe poezia e fazës së fundit të M. Camaj (të ashtuquajturat poezi eksperimentale të librit **Nën hijen e gjarprit**), dikush e cilëson ashtu prozën e R. Qosjes, më saktë romanin **Vdekja më vjen prej syve të tillë**, dikush romanet e I. Kadaresë, por ka edhe mendime të tjera, alternative, që lidhen me vepra të tjera dhe me autorë të tjerë, qëndrime këto që duan t’i për afrojnë tezat e jo të rrinë larg të vërtetës. Dhe, meqë definicioni postmodernizëm është pafundësisht i gjerë dhe për të mund të flasësh e të thuash gjithçka, por kurrë të vërtetën e saktë, sepse gjithmonë diçka do të mbetet pa thënë, Teki Dërvishi, duke filluar me librin poetik **Shtëpia e sëmurë**, pastaj me dramën **Zbutësi i njerëzve me sy prej zymrydi** e këtej, ka bërë që shkrimi i tij i veçantë të kërkojë nga lexuesi të jetë kategori aktive sa edhe vetë autori. Duke qenë aktanti i tretë, krahas autorit dhe veprës, T. Dërvishi kërkon që lexuesi të jetë aktanti relevant

në aktin e interferimit vepër, autor dhe lexues. Lexuesi i veprës së tij duhet të jetë me kulturën e domosdoshme teorike po kaq sa edhe autori, domosdo që të mund ta receptojë atë letërsi që i servohet, gjë që është nga faktorët kryesorë që vepra të jetë në korrent me kohën, të jetë postmoderne.

ÇKA E DALLON DËRVISHIN NGA SHKRIMTARËT TJERË!

Më poshtë do ta kujtoj lexuesin për një deklaratë të Teki Dërvishit me rastin e vdekjes së Beqir Musliut, mikut të tij të ngushtë për nga vokacioni dhe shkrimtaria, në të cilën ai thotë: “Poeti, romansieri, dramaturgu, eseisti dhe publicisti Beqir Musliu është përfaqësuesi i parë i postmodernitetit në letrat shqipe...” Them se po të ishte gjallë B. Musliu, ai me siguri do të deklaronte se T. Dërvishi është shkrimtari i parë postmodern shqiptar jo ai vetë. Kur e them këtë, për të mos u dukur kjo një kurtoazi e ndërsjellë, ne që kemi bashkëkrijuar në atë kohë, kur ata i kanë ngritur *kullat e tyre prej arti të veçantë*, them edhe unë se T. Dërvishi është borgesisti i parë, B. Musliu është surrealisti i parë, ndërkaq të dy, tok me M. Camajn, janë postmodernistët fillestarë në letërsinë tonë. Në të vërtetë, pa kurrfarë droje dhe hezitimi them se emrat dhe veprat letrare të këtyre dy individualiteteve shumë të veçanta dhe të rëndësishme, bashkë me veprën e M. Camajn, shënojnë fillimin e epokës së postmodernizmit të letërsisë bashkëkohore shqiptare.

Ajo që e dallon T. Dërvishin nga të gjithë shkrimtarët e sotëm bashkëkohorë shqiptarë është të shkruarit në Ich-form, insistimi i tij që totalitetin e realitetit objektiv ta reduktojë brenda kësaj forme të vrojtimit/shkrimit, të rrëfejë e të këndojë nga ky kënd operimi gjuhësor. “Ichform – trajtë e vetës së parë gjithashtu Ich Erzählung – rrëfim në vetë të parë – një nga trajtat më të vjetra të rrëfimit, e shfrytëzuar që nga eposi (rrëfimi për Odiseun) dhe nga romani antik (Apuleu, Petroniu), paralajmëron përparësitë dhe kufizimet e perspektivës së rrëfimitarit epik brenda këndvështrimit të një vete në një rrëfim. Rr. në v. p. nënkupton tërheqjen e ‘Unit’ autorial pas rrëfimitarit (narratorit) brenda botës fiktive të caktuar, qoftë si bartës i ngjarjes së veprimit në formë autobiografike të së kaluarës së vet, qoftë si pjesëmarrës analog, por edhe si vëzhgues kronik”. Marrë në përgjithësi, tërë poezia, proza (tregimet dhe romanet) dhe dramat e autorit, brenda konstruktimit formal gjuhësor,

që të gjitha janë shkruar në vetë të parë, pra janë shkruar nga këndi i Ich-formës, kurse shkrimi i këtillë i nënshtrohet një perspektive që mund të themi se është unike në tërë letërsinë shqipe, një vërtetë dhe vëzhgim me inercion të brendshëm dhe destinim jashtë tij, te lexuesi, vërtetë i botës së Unit rrëfimtar që e bën shkrimtari. Është shumë e evidente se Ich-forma e shkrimit të një shkrimtari mund të jetë më pranë të vërtetës, nëse ai i rri besnik realitetit që synon ta shfaqë, nëse arrin ta pasqyrojë besnikërisht atë që synon ta thotë në akëcilën vepër letrare, sado e ngushtë që të jetë dioptria e vëzhgimit të cilën e zgjedh autori.

Të vëzhguarit e botës nga këndi i vetës së parë në tërë opusin letrar, të komunikuarit me botën, duke e reduktuar tërë totalitetin e realitetit në dritën e vetëm një palë syve, syve të tij, te T. Dërvishi megjithatë ka ngritur, ndërtuar dhe reproduktuar disa metafora të zgjeruara, kontekstuale, shumë objektive, tipike autoriale, sikundër janë *El Dorado*, *njeriu vdes i ri*, *këtë libër do ta shkruaj përsëri*, *eshtrat vijnë vonë* bashkë me një det figurash, personazhesh-simbole dhe aluzionesh nga më të ndryshmet, që i ndeshim te poezia, romanet dhe dramat e tij. Të shqiptuara si *metafora të hapura* me domethënie të thella, këto konstrukte sintagmatike, nga veta e parë, nga subjektiviteti i shkrimtarit, me kalimin e kohës, gjatë kalitjes stilistike, barten, transformohen dhe modifikohen në *metafora kontekstuale universale*, të vlershme për lexuesit me shije të ngritur estetike. Shkrimin në vetë të parë T. Dërvishi nuk do ta fillojë me shkrimet e tij të para. Tregimet e tij të para autori i kishte të një natyre tjetër, me motive kryesisht sociale dhe të një angazhueshmërie të theksuar shoqërore, por edhe të shkruara në vetë të tretë. Të shkruarit në vetë të parë te T. Dërvishi do të lind, zhvillohet dhe finalizohet në fazën e tij të dytë të krijimtarisë, që presupozon fundin e viteve të '70-ta të shekullit të kaluar, kur fillon të piqet kredoja e autorit në të gjitha gjinitë dhe zhanret letrare – poezi, prozë e dramë.

Në këtë fazë pjekurie, ky stil shkrimi do ta shpijë autorin drejt dyerve të mëdha të subjektivizmit, drejt botës së gjerë të nëndijes krijuese, përvojës kryesisht të hidhur jetësore, ku empiria vetanake dhe etosi i përgjithshëm do të mbushullohen dhe ngjeshen me fatin kolektiv të etnosit tonë shqiptar, të cilat ai do t'i shpalojë mrekullisht bukur me një gjuhë, kulturë dhe stil të lartë shkrimi. Ky subjektivizëm, ky det referencash metaforike, kjo gjuhë lakonike, e dalë nga përvoja personale e autorit, e veshur me petk lexushmërie, e cila

reprodukon një polivalencë poliedrike kulturologjike, burimesh nga më të ndryshmet, në rrëfimin Ich-form segmentohet, (de)fragmentohet, mbledhet dhe ngjizet herë me njërin zë, "të ngurtë" të vetës së parë, që arrin t'i rrezatojë qindra zërat nga subjektiviteti e herë tjetër nga një zë tjetërfare, ku shkëndijëzohen ide nga më të ndryshmet nga përvoja individuale dhe kolektive e shkrimtarit, të gjitha të artikuluar po ashtu nga një zë i vetëm. Ich-forma e të shkruarit, bota minimatike e mimetike e një goje të vetme, që me sprovimet mjeshtërore të shkrimit arrin t'i thyejë ngushticat e pakufishme të artit të fjalës (të gjetur si inspirim gjithandej në realitetin objektiv), duke filluar të komunikojë me lexuesin si të ishte shkruar në vetë të tretë, është misteri i autorit, ku lexuesi sharmohet nga ky artizim dhe harron shpejt se në ç'vetë po e lexon rrëfimin dhe porosinë e shkrimtarit, në vetë të parë apo të tretën, duke e tretur

subjektivitetin e tij në pakufishmërinë e realitetit që e ofron bota e pakufishme e horizontit të pritjes së lexuesit.

KRIJUESI I IRONISË SË MADHE TË KOHËS

Kjo është magjia e fjalës, në të cilën lexuesi e tret subjektivitetin e tij në shkrimin e shkrimtarit në Ich-form, ku autori me anë të Ich-Erzählung-ut, vetës së parë, arrin te mesazhi. Në këtë "brisk" tekstual fjala e shkrimtarit nuk është më kurrfarë makinerie shkarrafitëse, siç mund të pandehë lexuesi për këtë lloj shkrimi, por manir i papërsëritshëm i krijimit të vërtetës përmes besimit si bindje estetike: *e vërteta të shihet e të preket*. Në përgjithësi, shkrimi i artit letrar i Teki Dërvishit e bën pikërisht këtë: e gdhend "tjetrin" si përplotësim i Unit brenda totalitetit, Unit i cili "nuk mundet pa tjetrin", qoftë ai edhe vetëm si kipc, dytëshor a përfytyrim iluziv. Bota subjektive e poezisë, prozës dhe dramës, i prek "skajet" e të vërtetës absolute, fundamentet e saj. Gjersa romanet e para (**Skedarët, Padrona, Pirguri lartë**) prekin "pak" nga ai subjektivizëm / objektivizëm, tek te të ashtuquajturit romane "të mëdha" (**Herezia e Dervish Mallutës dhe Palimpsest Dush Kusarit**) dhe dramat (**Zbutësi i njerëzve me sy prej zymrydi, Bregu i Pikëllimit** etj.) shkrimtari e fut lexuesin në labirintet e të vërtetave të mëdha të Ich-formës, në "kristalet" e fjalëve dhe të mendimeve, e fut në absurdin e epokës sonë, ku fjalët, nga kuptimet si kryqe mendimesh, rezultojnë si "jone" të hidhura të vërtetës së përshndërruar, në ç'mënyrë atij nis t'i ndriçohet e vërteta, e njëmendta.

Më mirë se asnjë shkrimtar tjetër, T. Dërvishi krijon ironinë e të vërtetës, një det simbolesh dhe metaforash të mëdha të epokës sonë. Me pak figura, rrëfim dhe dramë, ai e krijon ironinë e madhe të kohës, absurdin e një realiteti të një shoqërie pa moral, të një shoqërie ku gjithçka mund të shfaqet e absorbohet, por një shoqëri jo e barabartë çfarë shitet, pra të një shoqërie me moral të dyfishtë. Pandan këtij realiteti, gjuha me të cilën operon shkrimtari është gjuhë e ironisë së thellë, gjuhë e sarkazmit dhe gjuhë e humorit të zi. Në këtë drejtim, shkrimtari krijon "sharjen e bukur" të së keqes që ia bën shoqërisë pa moral, asaj të keqe që e rrethon gjithandej në kohën dhe në hapësirën të cilën e stigmatizon. Duke e sharë të keqen, shkrimtari e adreson atë kah e vërteta "e rrejshme", lakadredhëse, përbuzëse, kurse sharja

e këtyllë e bën me humor të zi, tipik dërvishian. Lexuesi mëson nga shkrimtari për sajimin e personazheve figura, të cilëve ua jep ngjyrën e negativitetit, e që s'janë të pakta, si: *personazhët lirikë* – Nimfa, Fatimja, Maria e Shëndetshme, Doresa Pashmi etj. (te poezia), *personazhët prozaikë* – Shefi, Nënshëfi, Padrona, Bernardinët etj. (te proza), *personazhët dramatikë* – Kobra, Shtat Kobëza, Korbi i Zymtë, Shtatorja e Strallit, Shlliga e Lagët etj. (te dramat). Kështu, krijimi i së vërtetës arrihet me anë të gjuhës së ngjyrosur të rrëfimit si me magji, me dramatizimin dhe tendosjen e kontrasteve që i ofrojnë ato fjalë të ngjyrosura. Kështu, subjektivizmi, bota e "ngushtë" e mano-

vrimet tekstual në "qepjen" e dramave, të cilat kryesisht janë me diapazon jo të gjerë veprimi, del nga rrethi i ngushtë i Ich-form-ës dhe, gjatë materializimit gjuhësor, nis të bëhet i kuptueshëm, i realtë, objektiv.

Eksperimentues i guximshëm dhe sprovues konsekuent që nga vitet e '70-ta të shekullit të kaluar, krahas të tjerëve, por shumë më rezistueshëm se të gjithë të tjerët, T. Dërvishi, në të shkruarit e tij, do të mbetet konsekuent në shkrimin Ich-form deri në fund të krijimtarisë së tij letrare. Diktati i këtyllë i brendshëm, vetëdija se vetëm kështu më mirë mund "të çahet" bllokada e përfytyrimit që të thuhet e vërteta, e ka detyruar autorin të eksperimentojë. Këtë e bën edhe kur para tij qëndronte vija e kuqe e censurës dhe kur ishte e paimagjinueshme të thuhet fjala e lirë. Në sprovat me trajtat alternative të shkrimit ai gjithnjë kërkon hapësirat e fjalës, hapësirat e zbrazëta të gjuhës, "vakumet" e saj në alegorizim dhe ironi. Kështu, në veprat e tij, ai do të sprovohet duke parodizuar në të gjitha zhanret letrare: poezi, prozë e dramë. Ligjëron, rrëfen dhe "dramatizon", duke luftuar me zhanrin që e zgjedh, që ashtu ta krijojë lirinë e munguar. Nga tërësia e veprave letrare, duke ndjekur rrugën që nga fillimi, lexuesi mund ta hetojë prirjen e autorit që ligjërimi, rrëfimi dhe dramatizimi të rendin duke u përplotësuar, duke u gërshetuar dhe duke u zëvendësuar nga vepra në vepër, nga zhanri në zhanër.

Fryma e këtyllë është prirje e *koekzistimit të rrëfimit në ligjërim dhe të ligjërimin në rrëfim*, varësisht prej zhanreve që i krijon autori. Ato, në fillim mezi të dukshme, me kalimin e kohës vijnë dhe bëhen gjithnjë e më të shprehura, duke u legjitimuar si një *eksperimentalizëm* dhe kjo mund të kuptohet që nga vepra e parë e këtyllë, shumë e çuditshme, **Shtëpia e sëmurë**, ku lexuesi mund ta vërejë prirjen e autorit që në të shkruar të jetë heterodiskursiv (keqlexuesit e quajten atë krijim pa perspektivë), me konotim pozitiv të fjalës, ajo të jetë poezi, roman dhe dramë njëkohësisht, diçka që do të jetë një nga kulmet eksperimentale letrare të autorit. Ngjashëm si edhe B. Musliu, shkrimi i këtyllë i autorit, pas këtij libri, do të jetë stili i vetëm i shkrimit. Të gjitha figurat, personazhet e strukturat narrative më tutje do t'u nënshtrohen këtyre kodeve dhe nënkodeve të shkrimit.

Siç u tha më lart, të shkruarit në vetë të parë T. Dërvishi nuk do ta fillojë me shkrimet e tij të para. Tregimet e tij të para autori i kishte të një

natyre tjetër (ato nuk ishin në vetë të parë, por në vetë të tretë). Të shkruarit në vetë të parë te T. Dërvishi do të lind dhe forcohet gjithnjë në të gjitha gjinitë letrare jo si manir letrar, siç mund të na duket, por si nevojë që më lehtë të thuhet ajo që shkrimtari e ka përcaktim nga jeta dhe përvoja jetësore krijuese. Dhe, një magji që e tret subjektivitetin e të shkruarit në Ich-formë arrihet me anë të Ich Erzählung-ut, alter-egos, vetës përballë narratorit, kipcit, që T. Dërvishi do ta zhvillojë dhe përçojë edhe te krijuesit e tjerë të gjeneratës si gjuhë poetike. Fjala e shkrimtarit këtu është brisk. Ajo nuk kursen asgjë, madje as veten në shpalimin retrospektiv të së vërtetës që merr ta zhvillojë. Çdo gjë bëhet që të arrihet e vërteta fikse, të flasë ajo. Kjo është një lloj makinerie dhe manir i papërsëritshëm shkrimi, që e lidh autorin me të vërtetën që do ta thotë para lexuesit për dallimin nga të tjerët. Çdo gjë bëhet që e vërteta të shihet, të kuptohet dhe „të preket“. Në përgjithësi, shkrimi në prozë i T. Dërvishit e bën këtë: e lind, shpik dhe gdhend vazhdimisht „tjetrin“ si paradigmë përplotësimi në kuadër të totalitetit, ku Uni nuk mundet pa tjetrin, qoftë ai personazh, vetë apo kipc, përfytyrim apo iluzion i projektit të fokusuar brenda tekstit. Bota subjektive e T. Dërvishit i „prek“ muret e së vërtetës, fundamentet e saj.

SHTËPIA E SËMURË, NJË NGA KULMET E VEÇANTA LETRARE

Gjersa romanet e para prekin pak nga ai subjektivitet/objektivitet, me kalimin e kohës, në kuadër të romaneve të ashtuquajtura të mëdha (**Herezia e Dërvish Mallutës, Palimpsest Dush Kusarit**) dhe dramave (**Bregu i pikëllimit**), autori e fut lexuesin në "gabzherrin" e labirinteve të të vërtetave të mëdha, kryesisht të poetizuara, të Ich-formës: në „kristalet“ e fjalëve dhe të mendimeve, në fundamentet e absurdit të epokës sonë, kohës sonë moderne-postmoderne. Kështu fjalët me „dryra“ „marrin flatra“, i shpartallojnë frerët e censurës dhe autocensurën dhe jehojnë si të vërteta të verifikuara a si maksima të sakta, që s'mund t'i mohojë askush. Ajo që më së mirë se te secili shkrimtar tjetër bashkëkohor, te T. Dërvishi, gjatë krijimit të romanit, është gjuha e simboleve dhe metaforave të mëdha kontekstuale të epokës. Ai është krijues i ironisë së thellë dhe refuzues i drejtpërdrejtë i të keqes brenda saj, bashkë me absurditetet dhe humorin e zi brenda tekstit si në jetë, "sharës" më elegant, që i është bërë kësaj të keqe që e tipizon kohën dhe ambientin tonë. Në botën subjektive të

Unit narrator, sharjen e të keqes lexuesi do ta kup-tojë në krijimin e zinxhirit të figurave, në nomini-min e personazheve që nuk janë të paktë dhe që i shohim në kuadër të emërimit të figurshëm, si p.sh. *nimfa, Fatimja e bukur etj., Kobra* (në poezi) *shefi, nënshafi, padrona, bernardinëtetj.* (në prozë, romane), *Shtat Kobëza, Korbi i Zymtë, Shtatorja e Strallit, Shlliga e Lagësht etj.* (në drama). Krijimi i magjisë së të vërtetës absolute arrihet me gjuhën e ngjyrosur të rrëfimit me dramatizimin dhe tendosjen e fërkimit të kontrasteve të mëdha që i ofrojnë fjalët „e ngjyrosura“ të teksteve të autorit. Kështu, nga subjektivizmi autorial, bota e ngushtë e manovrimit gjuhësor në „qepjen“ e romaneve e të dramave të cilat kryesisht janë me diapazon jo të gjerë veprimi, bota subjektive e autorit del nga rrethi i ngushtë i Ich-formës dhe kallëzimi objektiv/subjektiv bëhet kallëzim real.

Nuk ka dilemë se ajo që e ka diktuar që autori të mbetet brenda Ich-formës është censura, diktati i saj, vetëdija se vetëm kështu mund të „përçohet“ ajo që e mësyn ta thotë autori. Kjo, nga ana tjetër, e ka detyruar autorin të eksperimentojë, të sprovohet me trajta të ndryshme shkrimi, të gjurmojë në hapësirat e mundshme të gjuhës e të fjalës. Më interesant dhe sprovues më konsekuent nga të gjithë shkrimtarët e tjerë të gjeneratës, në tërësinë e veprave të tij, gjithsesi T. Dërvishi do të jetë sprovuesi që në të gjitha zhanret letrare do të rrëfejë dhe ligjërojë paralelisht brenda vetë zhanrit që e shkruan. Nga tërësia e veprave, duke e ndjekur rrugën krijuese nga fillimi, lexuesi mund të hetojë një prirje që rrëfimi dhe ligjërimi të vijnë duke u gërshetuar dhe përplotësuar, duke u ushqyer dhe u zëvendësuar nga vepra në vepër, nga zhanri në zhanër, nga tema në temë. Prirja e koekzistimit të rrëfimit brenda ligjëritimit dhe e ligjëritimit brenda rrëfimit, sipas zhanreve të autorit, me veprën letrare poetike **Shtëpia e sëmurë**, për shumë arsye, do të jetë një nga kulmet e veçanta letrare, ndërsa sipas meje fillimi i mirëfilltë i postmodernizmit të letërsisë shqipe, në përgjithësi.

Poeti Teki Dërvishi, i cili në krijimtarinë e tij do të bëjë me gisht kah e keqja (morale, shoqërore, kombëtare e sociale), i cili në të gjitha llojet letrare, poezi, prozë e dramë, do ta reflektojë kohën dhe hapësirën konkrete dhe i cili në veprat e tij do të theksojë për herë të parë sintagmën *këtë libër do ta shkruaj përsëri*, sikur na bën me dije se njeriu për jetë të vet s'bën asgjë tjetër, pos që e shkruan vetëm një libër të tij të vetëm, librin e jetës së tij. Kjo sintagmë metaforike, duke nisur prej librit **Shtëpia e sëmurë** e deri në krijimet e tij më të reja, do të

përsëritet si koncept si në poezi e roman, ashtu edhe në dramën poetike, kjo me synim që në të gjitha këto lloje letrare, në fakt, t'i nënshtrohet një sistemi sinkretik të përpunimit artistik, përmes të cilit do ta shprehë besnikërisht botën e brendshme të njeriut, duke e ngërthyer atë në të, pra raportet e heroit të tij lirik me rrethin dhe botën rreth tij. Këtë metaforë letrare, do ta ndërtojë me sukses në të tri llojet letrare, por në të tri këto lloje letrare të botës së gjerë krijuese te ai do të *prijë liriku mbi epikun dhe dramatikun*, një fah origjinal i tij, që duket sheshit se dominon mbi llojet e tjera. Këtë e dëshmon si në librat me poezi lirike, ashtu edhe në romanet dhe dramën poetike - dramën me natyrë thjesht lirike dhe romanet me elemente të theksuara të lirismit. Një mori elementesh gjuhësore, gjenealogjisht, e dëshmojnë burimësinë e thjeshtë lirike të mbarë krijimtarisë krijuese. Ato tregojnë se fjala e tij letrare, për nga natyra, është thjesht lirike, kurse lirika është lirikë e pastër, një dell purolirik. Bota e tij letrare, koncepti për letërsinë dhe botëkuptimi i tij i përgjithshëm gnoseologjik për botën dhe jetën, është fah i lindur i artistit.

(Përfundon në numrin e ardhshëm)

HYRIJE HANA, SPIKERJA E PARË SHQIPTARE E RADIO-PRISHTINËS

Hyrija qenë edhe një ndër aktoret e para shqiptare në Teatrot e Prishtinës, Shkupit, Mitrovicës, krah Katarina Josipit, Shaban Gashit ...

Xheladin REXHEPI

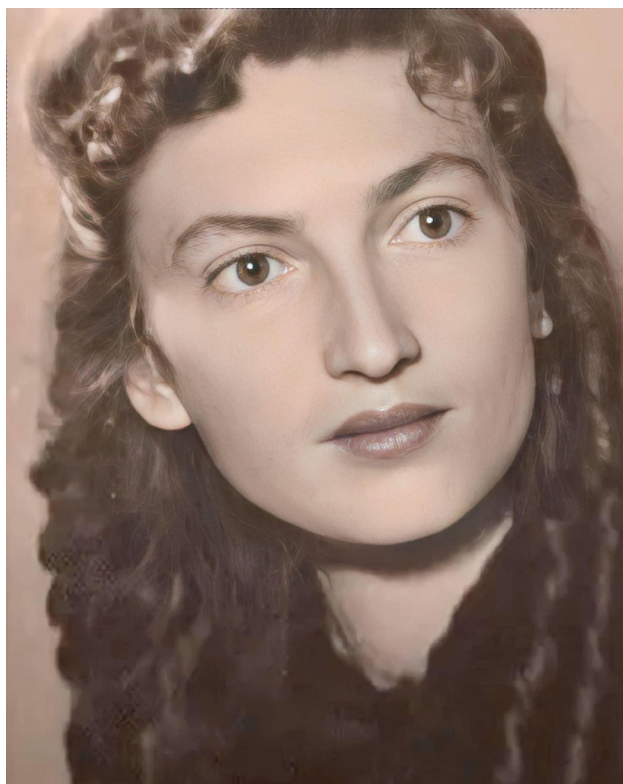
U lind në Gjakovë (1929), shkollimin e mbaroi në Durrës dhe Tiranë. Ishte pjesëmarrëse aktive në Luftën e Dytë Botërore, duke qenë bashkë me familje të rreshtuar në krahun antifashist, ndërsa asnjëherë në jetë nuk u pajtua me padrejtësitë dhe tradhtinë komuniste ndaj shqiptarëve të Kosovës dhe trojeve të tjera jashtë Shqipërisë londineze, duke ua mohuar të drejtë natyrore për vetëvendosje.

Hyrije Hana bashkëveproi me Ganimete Tërbeshin, Bije Vokshin dhe, me të mbaruar lufta (nëntor 1944) në Kosovë e Shqipëri, kaloi në gazetari. Ishte folësja e parë e Radio – Prishtinës, fillimisht me punë në Prizren, pastaj në Prishtinë. Me një (timbër) ngjyrë karakteristike të zërit, artikulum të qartë, intonacion të veçantë. Ka qenë edhe një ndër aktoret e para shqiptare në Teatrot e Prishtinës, Shkupit, Mitrovicës, krah Katarina Josipit, Shaban Gashit ...

Kritika e kohës e ka cilësuar atë si “aktore e karaktereve”.

Ndjekjet policore, burgosjet e gjata, linçimet nga jeta shoqërore dhe kulturore, përjashtuar nga puna. Vrasja e të vëllait në Prishtinë Xheladin Hana nga OZNA dhe UDB-a serbo-jugosllave, lanë vrragë të pashlyeshme në personalitetin e Hyrije Hanës, duke i sjellë asaj shumë fatkeqësi dhe vuajtje, odisejadë kjo e papërshkrueshme dhe e trishtë. Me vështirësi nga më të rëndat në jetë: pa të ardhura, pa strehë, pa bukë.

Vetëm një karakter i brymosur me vlerat më të larta njerëzore, kombëtare dhe liridashëse bënë që Hyrije Hana të ballafaqohet kokë-lartë ndaj çdo fortune dhe padrejtësie që e sfidoi.

Kjo bëri që Hyrije Hana të gëzojë respekt, nderim dhe solidaritet nga njerëz të mirë dhe liridashës të Kosovës dhe vatrave të tjera shqiptare. Ajo në të gjitha rrethanat u dëshmuoi stoike në raport me të vërtetën dhe interesin kombëtar. Për jetë mbeti një intelektuale dhe luftëtare e pakompromis për të drejtat dhe liritë e popullit që i takonte, si bashkëveprimtare e Metush Krasniqit.

Ndonëse pas Plenumit të Brionëve (1966), Hyrije Hana u martua me Ali (Tafil) Boletin, (familje kjo e njohur atdhetare nga Mitrovica), fatkeqësisht për shkak të pasojave fizike dhe shpirtërore nga qelitë e burgjeve, ajo nuk arriti të bëhet nënë. Vetmia dhe vuajtjet e ndoqën tërë jetën. Vdiq dhe u varros në Prishtinë në vitin 2004.

Miqte e Hyrije Hanës, pas vdekjes së saj, arritën t'i botojnë librin autobiografik (2008), mbetur si dorëshkrim, ditarin e jetës me titull “Kujtime”, që mbase nesër do t'i duhet historisë sonë.

A E ZBUKUROI NAIMI REALITETIN DHE MIGJENI A E NXIU?

**Naimi pati fatin, që nuk u keqkuptua.
Lexuesit e të gjitha brezave e regjimeve u
sinkronizuan me shpirtin e tij të dëlirë**

Fatbardh AMURSI

Poetët dhe shkrimtarët e realizmit socialist e pasqyronin realitetin jo siç ishte, por si duhej të ishte. Dhe kjo iu njoh si mashtrim. Fakti që u dënuan vetëm ata poetë e shkrimtarë të akuzuar për nxirje të realitetit dhe jo për zbulim të tij, e dëshmon këtë. (Censura ia ndaloi Migjenit “Vargjet e lira” për nxirje të realitetit, duke ia konfiskuar librat.) Zbukurimi pëlqehet, ndërsa nxirja të hapë telashe. Poema “Bagëtia e bujqësia” e Naimit u pëlqye në të gjitha regjimet, por a e zbukuroi poeti realitetin, ndërkohë që Shqipëria ishte e rrënuar gjatë pesë shekuj robërie? Askush s’e akuzoi si të shitur tek sulltani, meqë ushtroi detyrën si drejtor tatimesh në Berat, drejtor dogane në Sarandë deri në zëvendësministër i arsimit në Stamboll, ku ata që ishin nëpunës të mbretit Zog u përndoqen. “Sa është e bukur faq’ e dheut! S’të zë syri gjë të metë.” Naimi pati fatin, që nuk u keqkuptua. Lexuesit e të gjitha brezave e regjimeve u sinkronizuan me shpirtin e tij të dëlirë. Si Naimi dhe Migjeni mund të ishin një ushqim i mirë për kritizerët, zbukurove perandorinë t’i thoshin romantikut apo shave shtetin tënd kritikut, përjashto ndonjë rast ndaj Migjenit, ata mbeten poetët më të vlerësuar dhe më të dashur të shqiptarëve. Si ndodhi që askujt nuk i shkoi mendja për keq, t’i paragjykonte, sikurse ndodh rëndom me të tjerët?

Poemën “Bagëtia e bujqësia” Naimi e shkroi në vitin 1886 në moshën 40 vjeçare, kur ishte në Stamboll, ndërsa Migjeni e shkroi “Poemën e mjerimit” në vitin 1934 në moshën 23 vjeçare, kur punonte si mësues në fshat. Të dy vdiqën nga tuberkulozi. I hëngri veremi. (“Shqipëri, moj kuçkë,

na bërë verem!"-kënga e komitëve në novelën "Viti i mbrapshtë" i Kadaresë.) Edhe pse Naimi e shkroi poemën në Stamboll në të mungon jeta urbane, veç ajo baritore. Mendje! merr fushat e malet, jashtë, jashtë nga qyteti,/ Nga brengat, nga thashethemet, nga rrëmuja, nga rrëmeti." Në botën e trazuar ia vlen të jetohet në një vend ekzotik. E nis me lartësinë e maleve, zbret në fushë, por të habit mungesa e detit, kur vija bregdetare e Shqipërisë është bërë zona më tërheqëse sot. ("Pranë detit i palarë"-do shkruaj Noli.) Në vendin e tij të prapambetur jeta urbane është e zbehtë, e mjerë dhe ai e ka shmang. "O malet' e Shqipërisë e ju o lisat' e gjatë!/Fushat e gjëra me lule, q'u kam ndër mënt dit' e natë!/ Ju bregore bukuroshe e ju lumenjt' e kulluar!/O vendëthit e bekuar, ju mëndjen ma dëfreni."-shpërthen malli i tij. Një mall që e kanë shumë shqiptar të larguar edhe sot. (Ky adhurim naimjan për natyrën bie ndesh me piromanët e sotëm, që herë me sharrë e herë me pishtarë i shkretuan pyjet, madje dhe duke e recituar Naimin. Në socializëm pyjet i kthyen në toka buke.) Poema nuk është vetëm përshkrim, vetëm adhurim natyre, por dhe atdhedashuri. Ambintalistët duhet ta kenë Naimin në emblemen e tyre dhe të mos mjaftohen me portretin tek dy qind lekëshi. Ti Shqipëri, më ep nderë, më ep emrin shqipëtar, /Zëmrën ti ma gatove plot me dëshirë dhe me zjarr." Nuk është ai që i bën nder vendit, sa e sa shpallen sot "Nder i kombit", por është Shqipëria që i bën nder atij." Këto raporti me vendin askush nuk i ka qaq të singerta. "Shqipëri, o mëma ime, ndonëse jam i mërguar, / Dashurinë tënde kurrë zemëra s'e ka harruar" dhe sikurse qengji lë kopenë dhe shkon si shigjetë drejt së ëmës, ashtu dhe zemra e poeti "Vjen me vrap e me dëshirë aty nër viset e tua." Atje ku "lulja mbin me gaz shumë". Ndaj dhe trupi i tij u soll të prehet në atdhe. (Në socializmin flitej shumë për lulëzimin, kopsht me lule, ku lulëzimi merrej dhe si begati e zhvillim, ndërsa tek Naimi ka vetëm mall, adhurim, dhe vargjet e mëposhtme u lejuan dhe në Shqipërinë ateiste: "Nat'atje'shtë tjetër natë edhe dita tjetër ditë, / Në pyjet' e gjelbëruar,

atje rrinë perënditë." Në sytë e vashës she gaz, "që s' e ka gjetur në jetë." Vetëm një zemër e brenqosur mund të gjej shpëtim në sytë e një vajze. (Naimi u martua me Hatixhen, vajzën e një berberi nga Shkodra.) Naimi i gjithpranuar i këndoi Shqipërisë, duke shmangur shqiptarët. Dhe kur përmend ndonjë rast, ndonjë të metë e thotë më tepër si një qortim dashamirës. "Veç një njeri shoh pa punë dhe të mjer' e të brenqosur, / Të këputur, të mjeruar, të grisur e të rreckosur; / Lipën i gjori pa shpresë, se atje e pru përtimi", "Se përtimn' e zi, q'e pruri të gjorën më këtë ditë, / Nuk' e dimë vet' e zgjodhi, apo ia dhanë Perënditë", duke krijuar kontrast fillimisht me Çajupin: "Burrrat nën

hije lozin kuvendojnë/Pika që s' u bie se nga gratë rrojnë" dhe më pas tek Migjeni i "Poemës së mjerimit", ku i papuni sheh në vitrinë mollë të ndalueme. Sikurse shihet Naimi lë shumë hapësira bosh, që i trajtuan poetë e shkrimtarë të tjerë.

"Tomor! o mal i bekuar, fron i lartë, që rrij Zoti,
Pas fesë vjetër që kishinë shqipëtarë të qëmoti."

Këto vargje janë emblematiche, jo vetëm për shtetin bektashi të Baba Mondit, u pëlqyen dhe në shtetin ateist të Enver Hoxhës, pavarësisht se ky i fundit u fetishizua aq shumë, sa po i dukej se kishte hipur në atë fron. Po me kaq hyjni u drejtohet dhe maleve: "O malet' e Shqipërisë, që mbani kryet përpjetë, / Tëmerr e frikë përhapni, përpini qiejt e retë!/Të patundurë përjetë jini, pa, kur oshëtini, / Udhëtarit në zemër frikë të madhe i vini." Edh Kadare shkroi një poemë me titull "Përse mendohen këto male?", nuk e pati jetëgjatësinë e vargjeve të Naimit, se ai u mor me shqiptarët.

Edhe kur i këndon fushës, Naimi të kujton poetët e socrealizmit, të cilët i gëzoheshin fushës së lulëzuar, që dikur kishin qenë kënetë. "E ju fusha bukuroshe edhe të majm'e pëllore, / Ju sheshet e lulëzuar, ju bregore gjelbërore." Edhe këta Nimi i mundi, pavarësisht se i zbukuroi fushat e kohës së robërisë më shumë nga këta. Se Naimi nuk u mor me shqiptarët. "Zemërn' e varfër time aty ndër ju e kam mbluar", se në atdhe ai ka kaluar vitet e djalërisë: "Opopo! Kshu pse më vini përpara syve pa pushim,/O ditët' e djalërisë, o moj kohëz' e të rit tim?"

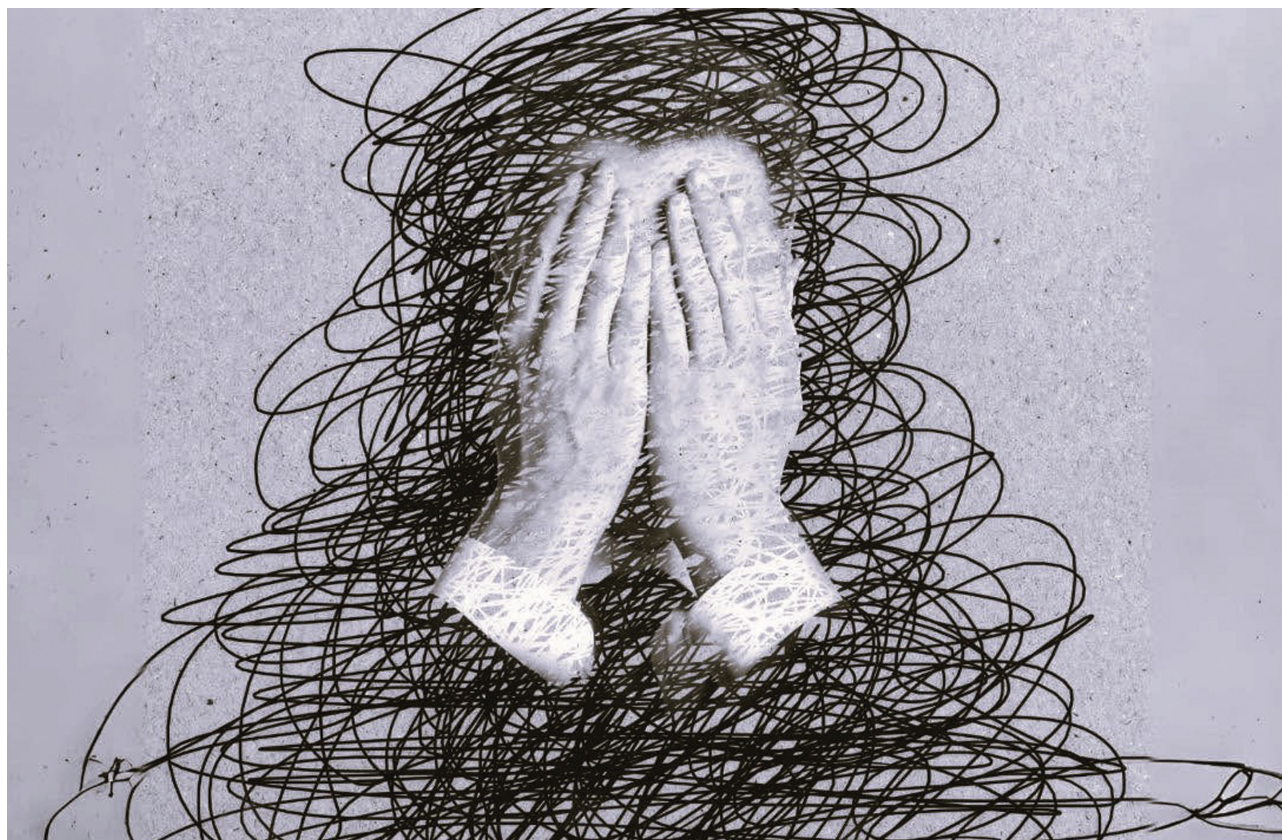
Poeti kombëtar është njëherësh dhe një kronikan e kohës, edhe kur ai është në pozitën e një romantiku. Vargjet e mëposhtme, duke iu drejtuar dallëndyshe, e dëshmojnë këtë gjë: Dallëndyshe bukuroshe: a mos vjen nga Shqipëria, prej Çamërie me gluhë perëndie? Apo vjen nga Labëria? Apo vjen nga fushë e Korçës, nga vënd'i mir' e i gjerë? A më vjen prej Malësie, prej Skrapari, prej Dobreje? Nga Vijosa, nga Devolli, prej Vlorë e prej Myzeqeje? Për me marrë drejt Shkumbinë edh' Elbasan' e Tiranën, E me ardh ke ti, o Shkodër, të shof Drinin e Bujanën, Kostur, Përlep, Fëllërinë, Dibrë, Ipek e Jakovën, Mat' e Prështinë dhe Mirëdit' e Tetovën; Krojëne e Skënderbegut, q'i ka pas dhan ner Shqypnisë. Tue bam me trimni luftë, e m'e munt mren e Tyrqisë. Durrës, o qytet i bukur, që je kërthiz' e mëmëdheut! Edhe ti Leshi me emrë, që ke eshtrat e Skënderbeut! Burrat tuaj aqë trima do ta lenë vall' Ylqinë / Edhe gjithë shqipëtarët ta mbanjë armiku ynë? Nukë më ngjan e s'e besonj, kam te zoti shumë shpresë. Shqipëria këtej-tutje kshu po nuk do të mbesë." Me këto vargje Naimi

ka krijuar hartën etnike të Shqipërisë pa kurrëfarë zbukurimi, duke besuar tek e ardhmja. Njëherësh duke u lënë një amanet shqiptarëve, duke i vrarë ata me pumbuk: "Mos u zihni, mos u shani", "Mos u bëj i lik e i keq, i paudh' e i pabesë", mos vidh, mos vra, "Mos ju afro dhëlpërisë, po së drejtës iu nis pas". Vetëm një poet madhor, kombëtar sikurse është ai, mund të flas nga pozita e një profeti: "Në dëgjofsh fjalët' e mija, do të jesh gjithënjë në gas", por kur i drejtohet manushaqes, kemi tjetër gjendje: "Manushaqe bukuroshe,/Pse s'ngre kryete përpjetë,/Po rri e mpit' edh' e qetë,/Pse s'zbukuroh e s'shëndoshe?" Dhe me një gjuhë alegorike fajin ia vë: shpendrave, hidhrave e ferrave që përsipër i kanë rënë, duke bërë kujdes që të mos prishe me shqiptarët.

Tjetër gjë tek Migjeni. Aty bukuria e natyrës të vret. Migjeni nuk merret me Shqipërinë, por me shqiptarët. "Kafshatë që s'kapërdihet asht, or vlla, mjerimi, / kafshatë që të mbetë në fyt edhe të zë trishtimi." Nëse Naimi mburret me Baba Tomorin ku kanë fronin perëndit, Migjeni i akuzon profetët dhe shenjtët se e kanë tradhëtuar mjerimin. "E mbi ta n'ajri, si në qesëndi, / therin qiellën kryqat e minaret e ngurta,/profetët dhe shejtët në fushqeta të shumngjyrta shkëlqejnë. E mjerimi mirfilli ndien tradhti." Natyrisht që në një regjim ateist këto vargje pëlqeheshin, duke heshtur për akuzën që poeti u bën edhe "profetëve të rinj", që ndonëse i hoqën zhelet popullit nuk e shpëtuan nga varfëria. "Mjerimi s'ka fat. Por ka vetëm zhele, / zhele fund e majë, flamujt e një shprese/të shkyme dhe të coptuem me të dalun bese." Vargje si këto i flasin dhe të sotmes: "Mjerimi rrit fëmin në hijen e shtëpive/të nalta, ku nuk mrrin zani i lypsis, / ku nuk mund t'u prishet qetsia zotnive / kur bashkë me zoja flejnë në shtretënt e lumnis." Hija e shtëpive të nalta, ku nuk shkon zani i lypsit, nuk arrin dhe në kullat e sotme shumëkatëshe. "Dhe këtë njollë kurr nuk asht e mundshme/ta shlyejnë paçavrat që zunë myk ndër tempuj." Ai shtojnë aktualitetin poemës dhe këto vargje, kur flitet për trafikimin e mishit të bardhë: "Mjerimi kaiher' i ka faqet e lustrueme, / buzët e pezmatueme, mollzat e ngjyrueme,/trupin përmendore e një tregtis së ndytë." Pavarësisht se dy poemat krijojnë kontrast mes tyre, Naimi duke i zbukuruar Shqipërinë dhe Migjeni duke i nxirë shqiptarët, ato merren si vazhdime të njëra-tjetrës, ku Naimi lutet: "Falmi, falmi Shqipërisë ditën e bardh' e lirisë!", ndërsa Migjeni: "Mjerimi s'don mshirë. Por don vetëm të drejtë!" Është pikërisht liria dhe drejtësia që i bashkon ata.

THEMELE BIOLOGJIKE DHE FILOZOFIKE

Sipas filozofit Georges Canguilhem, sëmundja nuk është thjesht mungesë shëndeti - është vendosja e një norme të re, më të kufizuar, të ekzistencës

Drd. Gersa RRUDHA

Zakonisht e marrim të mirëqenë trupin tonë. Kur jemi të shëndetshëm, ai punon në heshtje, pa na kërkuar vëmendje - ecim, flasin, lëvizim pa menduar për to. Por çfarë ndodh kur ky mekanizëm i heshtur prishet nga brenda, kur vetë sistemi që na mbron kthehet kundër nesh?

Kjo është pikërisht ajo që ndodh në sëmundjet autoimmune dhe në veçanti në Sklerozën e Shumëfishtë (SSH) - një sëmundje kronike që dëmton sistemin nervor qendror kur qelizat imune, në vend që të luftojnë kërcënime të jashtme, sulmojnë mielinën, mbështjellësin mbrojtës të nervave.

NGA "VETJA KUNDËR TË HUAJIT" TE MODELI I RREZIKUT

Për dekada, shkenca e imunologjisë e shpjegoi sistemin imunitar si një roje kufiri: ai dallon çfarë i përket trupit ("vetja") nga çfarë është i huaj, dhe sulmon vetëm të dytën. Ky ishte kuadri i propozuar që në vitet 1950 nga imunologu Frank Macfarlane Burnet. Por ky model i thjeshtë doli të ishte i pamjaftueshëm. Si shpjegohet, për shembull, që nëna toleron fetusin, i cili mbart gjysmën e gjeneve të babait - pra është gjysmë "i huaj"? Imunologia Polly Matzinger propozoi një përgjigje tjetër: sistemi imunitar nuk reagon ndaj

asaj çfarë është një molekulë, por ndaj asaj se si dhe ku shfaqet. Trupi lëshon sinjale "rreziku" kur indet dëmtohen - dhe këto sinjale, jo thjesht prania e diçkaje "të huaj", janë ato që nxisin përgjigjen immune. Ky "Model i Rrezikut" ndryshoi mënyrën se si kuptojmë autoimunitetin: nuk është thjesht një "gabim njohjeje", por një çrregullim më i thellë në mënyrën si trupi rregullon kufijtë e vet.

KUR MIELINA DËMTOHET

Në rastin e SSH-së, ky çrregullim ka pasoja shumë konkrete. Barriera që mbron trurin nga sistemi imunitar dobësohet, duke lejuar qelizat immune të hyjnë dhe të sulmojnë mielinën. Pasoja: sinjalet nervore ngadalësohen ose ndërpriten, duke shkaktuar simptoma të paparashikueshme - dobësi muskulore, probleme shikimi, lodhje kronike, vështirësi njohëse. E veçanta e SSH-së është pikërisht kjo paparashikueshmëri: sëmundja nuk ndjek një rrugë të vetme, dhe kjo e bën edhe më të vështirë për pacientin që të "planifikojë" jetën me trupin e vet.

KUR TRUPI NUK MUND TË BESOHET MË

Këtu hyn dimensionin filozofik. Sipas filozofit Georges Canguilhem, sëmundja nuk është thjesht mungesë shëndeti - është vendosja e një norme të re, më të kufizuar, të ekzistencës.

Ndërkohë, filozofja Havi Carel flet për "dyshimin trupor": momentin kur trupi, dikur i besueshëm dhe transparent, bëhet një burim pasigurie të vazhdueshme. Veprime të thjeshta si të ecësh apo të mbash ekuilibrin, që dikur ishin automatike, kthehen në sfida që kërkojnë përqendrim të vetëdijshëm dhe të lodhshëm. Kjo është ajo që studiuesit e quajnë "kolapsi i besimit trupor" - dhe ai nuk prek vetëm funksionimin fizik, por edhe mënyrën si personi e percepton veten dhe autonominë e tij.

PËRFUNDIM: NJË LUFTË ME DY FRONTE

Skleroza e Shumëfishtë tregon se kufiri mes biologjisë dhe përvojës njerëzore është shumë më i hollë sesa mendojmë. Ajo çfarë ndodh në nivel qelizor - një sistem imunitar i çorganizuar - përkthehet drejtpërdrejt në një përvojë ekzistenciale: humbjen e besimit të trupi vetjak. Trajtimet moderne po shkojnë drejt qasjeve më të sakta, që synojnë të "riedukojnë" sistemin imunitar në vend që ta shtypin plotësisht. Por edhe kur sëmundja stabilizohet mjekësisht, plaga ekzistenciale - ndjenja se trupi nuk është më plotësisht "yt" - shpesh mbetet. Dhe pikërisht aty, siç sugjerojnë studiuesit, fillon negociata e vazhdueshme e pacientit për të rigjetur identitetin dhe autonominë brenda kufijve të reja që sëmundja i ka vendosur.

ndërhyrja e të huajve, por gatishmëria e shqiptarëve për t'ua hapur atyre derën.

2. NËNSHTRIMI PSIKOLOGJIK NDAJ TË HUAJIT: Një nga idetë më të fuqishme të librit është se "konsulli" shndërrohet në autoritet pothuajse mitik. Fjala e tij besohet më shumë se fjala e vendësit. Ky është një lloj inferioriteti kulturor: shqiptari e kërkon vërtetimin e vet te syri i të huajit. Shprehja "Zoti ju ka dërguar për të na shpëtuar!" e përmbledh këtë mendësi.

3. PËRÇARJA DHE KLIENTELIZMI I ELITAVE: Në vend që të ndërtojnë një interes të përbashkët shqiptar, elitat ndahen në grupe: proaustriake, proitaliane, proturke, proruse, proserbe, progreke. Kështu përshfaqet paradoksi: "austriakët" dhe "xhonturqit" që luftojnë mes tyre janë në të vërtetë shqiptarë, ndërsa vetëm interesat që mbrojnë janë të huaja.

4. MUNGESA E NJË STRATEGJIE KOMBËTARE: Shqiptarët reagojnë ndaj projekteve të të tjerëve, por rrallë paraqiten si hartues të një projekti të vetin. Fuqitë e huaja kanë strategji afatgjata, ndërsa shqiptarët veprojnë shpesh sipas interesit të çastit, mbijetesës personale ose përfitimit politik. Prandaj, historia shqiptare në libër duket sikur shkruhet gjithmonë në zyrat e të tjerëve.

5. BLERJA E PRIJËSVE SHQIPTARË: Dhuratat, titujt, armët, subvencionet dhe paratë përdoren për ta orientuar sjelljen e elitave shqiptare. Shembulli i Preng Bibë Dodës dhe reagimi i tij ndaj dhuratave, në faqet 189–190, e shfaq këtë dobësi në mënyrën më të drejtpërdrejtë. Këtu korrupsioni nuk është vetëm financiar. Ai bëhet varësi politike dhe humbje e lirisë së vendimmarrjes.

6. DASHURIA PËR TITUJ DHE MADHËSHTI TË RREME: Libri ironizon etjen ballkanike dhe shqiptare për tituj, dekorata, grada dhe prejardhje madhështore. Pas titullit kërkohet prestigji që shoqëria nuk arrin ta krijojë përmes veprës. Kjo shihet edhe te gjenealogjitë fantastike të familjeve fisnike, të trajtuara, ku prejardhja lidhet me Trojën, Konstantinin e Madh ose figura të tjera mitike. Autori e paraqet këtë si arratisje nga realiteti përmes mitit.

7. DOBËSIA INSTITUCIONALE: Administrata osmane dhe më vonë strukturat vendëse paraqiten si të gatshme t'i nënshtrohen autoritetit të konsullit ose udhëtarit perëndimor. Një i huaj mund të ndërhyjë në burgje, në emërime, në shkolla dhe në vendime politike. Kjo tregon se problemi nuk është vetëm fuqia e konsujve, por mungesa e institucioneve që mbrojnë sovranitetin e tyre.

8. MOSBESIMI NDAJ VETVETES DHE DIJES VENDËSE: Përshkrimi i shqiptarëve nga një autor i huaj pranohet shpesh si "shkencë", ndërsa përvoja dhe dëshmia vendëse konsiderohen më pak të besueshme. Kështu krijohet një kolonizim i dijes: shqiptari e sheh veten përmes librave që kanë shkruar të tjerët për të. Kjo është "Literatura Konsullore" në kuptimin më të thellë të librit.

9. PAAFTËSIA PËR TA SHKRUAR VETË HISTORINË: Në këtë libër autori ngre problemin e arkivave dhe katalogimit të dokumenteve. Nëse dokumentet përzgjidhen, ruhen dhe interpretohen nga qendra të huaja, edhe historia shqiptare ndërtohet sipas interesave të tyre. Dobësia shqiptare këtu është mungesa e një infrastrukture të fuqishme vetjake: arkiva, institute, botime kritike dhe historiografi e pavarur.

10. INSTRUMENTALIZIMI I FESË DHE IDENTITETIT: Katolicizmi, ortodoksia dhe islami përdoren si mjete ndikimi politik. Shqiptarët rrezikojnë të ndahen sipas projekteve fetare të fuqive të huaja, ndërsa identiteti kombëtar mbetet i brishtë. Edhe alfabeti, shkolla dhe gjuha shqipe shndërrohen në fusha përplasjeje gjeopolitike.

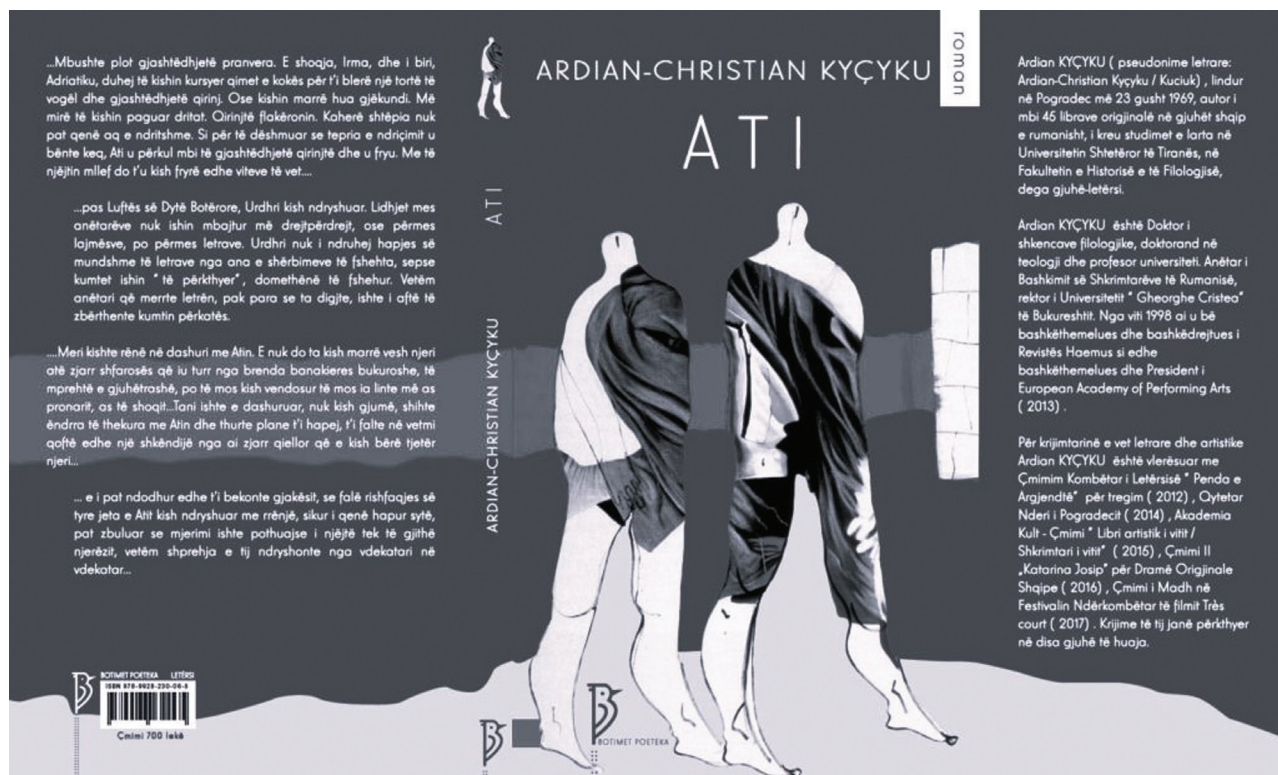
11. INDIVIDUALIZIMI DHE MUNGESA E SOLIDARITETIT: Shumë personazhe mendojnë se mund të shpëtojnë individualisht përmes lidhjes me një konsull, titulli ose favorin. Përfitimi personal vendoset mbi interesin e përgjithshëm. Kështu, manipulimi i shqiptarëve bëhet më i lehtë: secili kërkon mbrojtësin e vet.

12. PËRSËRITJA E SË NJËJTËS DOBËSI NË KOHËN MODERNE: Autori nuk e kufizon "Epokën e konsujve" në shekullin XIX. Ai e vazhdon atë me ndërkombëtarët e pas vitit 1999, ambasadat, organizatat ndërkombëtare, mediat dhe inteligjencën artificiale. Mesazhi është i ashpër: konsulli mund të ndryshojë emër dhe formë, por marrëdhënia shqiptare e varësisë vazhdon.

PËRMBYLLJE: Dobësia qendrore shqiptare që nxjerr libri është mungesa e subjektivitetit: shqiptari nuk e përcakton plotësisht veten, interesin dhe historinë e tij, por lejon që këtë ta bëjnë konsulli, sponsori, ambasadori, arkivi i huaj ose autoriteti ndërkombëtar. Megjithatë, libri ka edhe një rrezik kritik: nganjëherë satira kalon nga kritika e elitave në përgjithësim për shqiptarët. Kështu mund të krijohet përshtypja se shqiptarët janë vetëm objekt manipulimi, pa rezistencë, strategji dhe aftësi historike. Ky është paradoksi i veprës: duke luftuar stereotipet e "Literaturës Konsullore", herë pas here rrezikon të krijojë një stereotip të ri për dobësinë shqiptare.

NJË RRËFIM I GJALLË ME SHUMË EMOCIONE

(Mbi romanin ATI të Adrian – Christian Kyçyikut)

Nga Anxhela PASHAJ

ATI është një roman tronditës nga autori Ardian – Christian Kyçyku, në të cilin rrëfëhet jeta e një burri të zakonshëm, të mbytur në varfëri, së bashku me bashkëshorten dhe djalë të tij, Adriatikun. Ati, apo Zefi, në datëlindjen e tij të gjashtëdhjetë merr një letër nga Belgjika, e cila e ndryshon. Një ndryshim, i cili çudit jo vetëm dy familjarët e tij, por edhe ata që e njohin në shoqëri. Disa ndryshime, që prekin pamjen e tij, duke i përngjarë më së shumti të birit. Aq nis t'i përngjajë të birit, sa shumëve u lindi mendimi se plaku po donte t'i "rrëmbente" jetën të birit.

"Ish çmendur për së dyti e së treti! Burrë plak, me një okë tru në kokë, lastar bjeshkësh të lavdishme, lyente flokët si të përdalat e dala boje. Si nuk i vinte ndot nga vetja e turp nga bota, xhanëm? Ç'ish kjo etje marroke për t'i ngjarë aq

shumë Tikut? Ç'kish ndërmend: t'i jetonte jetën? Të vidhte si ndonjë kafshë jetën e pjellës së vet?"

Po çudia më e madhe ishte porositja e një dëre të blinduar, thuaj kishte pasuri të vyera për të ruajtur në plevicën ku jetonte. Të dyja këto nxitën të shoqen dhe birin e tij ta hetonin e pyesnin se çfarë mund të kishte ndodhur. Misteri zbulohet prej vetë Atit, i cili u tregon të dyve, gruas dhe birit se qysh në moshë të njomë bënë pjesë në një Urdhër të shenjtë, i cili tash i paskësh dërguar një letër me një mision. Misionin ua shpjegon dy të afërmeve të tij, duke shtuar se duhet ta përbushë me patjetër dhe për këtë i duhet ndihma e të dyve. Të shoqes i tregon se si ta ndihmojë në këtë detyrë, se si ajo duhet ta ndihmojë duke e mbajtur birin e tyre të vetëm, Adriatikun, brenda shtëpisë. Ndërsa të birin, Adriatikun, e bën pjesë të Urdhrit, po ashtu e ngarkon me përkthimin e Kanunit nga

gjuha shqipe në gjuhën angleze. Për katër muaj, Ati ndjek të njëjtin program ditor, del herët nga shtëpia, rrotullohet rreth qendrës së Tiranës disa herë në ditë dhe në orën njëmbëdhjetë të natës kthehet në shtëpinë e tij.

Në këtë rutinë ditore të pandryshuar Ati, veshur me kostumin e tij të vjetër, pret. Pret diçka të madhe të vijë për të dhe për familjen e tij. Familja, nga ana tjetër pret të vijë diçka e mirë, që do t'ua ndryshojë jetën, që do t'i nxjerrë nga varfëria dhe harresa. Përgjatë pritjes, së shokes i lindin disa dyshime për besnikërinë e Atit, pas një ëndrre të çuditshme. E nxitur nga mendime të këtij lloji, Irma niset të përgjojë lëvizjet e Atit. E gjen Atin te "Ëndrra" së bashku me Merin, banakieren, tash të dashuruar me Zefin, prej gjesteve të tij, Irma kupton se ai e refuzon dhe niset për nga sheshi Skënderbej të kryejë ritualin e tij të përditshëm. Në këtë ndjekje, Irma zbulon të vërtetën e madhe të Atit. Burri, Zefi i saj i dorëzohet në errësirë me mendimin se është dikush tjetër, duke i pohuar se kishte kohë që e priste dhe mund ta vriste. I jep leje ta kryejë vrasjen. "Zëri i beftë dhe i qetë i Atit përshkoi së prapthi ata hapa dhe desh i pushoi zemrën: -Jam gati, - tha Ati. - Qëllor!"

Kjo nuk ishte çka Irma priste prej Atit, por njëkohësisht nuk ishte as ajo çka priste lexuesi, i cili deri në këtë pikë të rrëfimit priste të zbulonte të tjera delire, të tjera çudi mbi veprimet e personazhit.

Në fund të rrëfimit, Ati zbulon se nuk është pjesë e ndonjë Urdhri të shenjtë, por se qysh në fëmijëri ka qenë i ndjekur prej gjakësve. Mëkatet e gjyshit të tij ndjekin Atin dhe Adriatikut. Letra nga Belgjika është letër prej gjakësve, të cilët i kujtojnë se ai dhe i biri i kanë ditët e numëruara. Pikërisht, aty në Tiranë gjakësi gjen viktimën e tij. Kanë kaluar vite, kohët kanë ndryshuar, bota duket se ka harruar, por gjaku jo, ai paskësh ende zë për të thirrur emrat e Zefit dhe Adriatikut. Kryeqyteti i madh, i mundësive të dyta, ku njerëzia ngatërrohet mes tyre për të mos u gjetur më, nuk i ofron qetësi dhe siguri Zefit. Me shumë mundësi këtu, në kryeqytet, Zefi mund të vritet më shpejt dhe pa u parë se sa në veriun e tij të egër. Gjithë ndryshimet që shoqëruan Atin pas ditëlindjes së tij lidhen pikërisht me gjakësin dhe gjakmarrjen. Të dukurit si i biri, daljet më të shumta në qytet, ekspozimi i tepërt, mbyllja e të birit brenda, shpikja e një mijë arsyeve që ai të qëndrojë i mbyllur, të gjitha këto zbulohen të jenë pjesë e planit të Atit. Një plan i thjeshtë, të gjendej nga gjakësi e të vritej për të qetësuar furinë e tij ndaj të birit. Ati e gjeti më të

lehtë të bëhej theror për birin e tij të vetëm, sesa të shihte se si mëria e moçme e gjakësve të familjes së tij të derdhej mbi birin. Sakrifica dhe ankthi i një ati për të mbrojtur birin e tij është një kthesë e papritur që e shokon lexuesin. Gjatë gjithë leximit, ai ka pritur të zbulohet diçka tjetër, edhe pse shumë herë rrëfimtari jep shenja mbi sa emocional bëhet Ati për lajmet e gjakmarrjes që shfaqen në ekranin e televizorit te "Ëndrra".

Përtej fatalitetit të fenomenit të gjakmarrjes, ajo që rëndon në këtë roman është shpirti i atit, i babait që i duhet të mbrojë fëmijën e tij dhe nuk ka se si, nuk ka as mënyra, as mjete. Në mungesë të fuqisë titanike për të shmangur tragjedinë e madhe, ai trillon gjëra të pavërteta, të cilat e bëjnë të duket i çmendur dhe qesharak. Nga ana tjetër, nuk mund të mos të kesh keqardhje për Adriatikut, i ri, me ëndrra, që e mbyllin në një dhomë përmes gënjeshtreve, ku i kërkojnë të përkthejë Kanunin e famshëm rreth të cilit varet e ardhmja dhe gjithë qënësia e tij. At e bir, tragjik. At e bir të dënuar qysh pa ardhur në jetë. At e bir të lindur për të mos jetuar kurrë. At e bir me një bashkëshoqëruese të moçme dhe fisnike, vdekjen.

Duke përdorur fjali të shkurtra, thujse telegrafike, ku mungojnë përshkrimet e gjata dhe kthimet e shpeshta në të shkuarën e personazheve, Kyçyku na sjellë një rrëfim të gjallë me shumë emocione, ku herë pas here narratori i rrëfen lexuesit pafajsinë dhe kotësinë e jetës së Atit. Ai nuk e lejon lexuesin të nxjerrë përfundimet e veta për personazhin, ta gjykojë atë nga veprimet e tij. Madje edhe ngarkesën emocionale të personazhit të tij e mban të fshehtë deri në fund të rrëfimit. Ky narrator i Kyçyikut ka simpati për personazhin e Atit, e mbron atë prej paragjykimëve të lexuesit apo edhe i ruan sekrete.

Na tregon se Ati është një qenie 'e vdekur', si shumë personazhe të letërsisë moderne e postmoderne e postpostmoderne, por ndryshe nga ata, Ati, në fund të rrëfimit sa është tragjik, po aq është edhe heroik. Ndihet një lloj heroizmi në përpjekjen e tij për të mbrojtur birin e vetëm. Një heroizëm që nuk të ngushëllon aspak, që të trishton, pasi heronjtë gjithmonë vdesin dhe ky hero, Ati, mund të vdesë duke mbrojtur dikë që mund të mos jetojë gjatë. Një heroizëm i pavlerë. Po njeriu i dëshpëruar e sidomos një baba i dëshpëruar është i gatshëm të bëjë çdo gjë për të mbrojtur gjakun e tij. Magjia që mbart në vetvete gjaku, ky lëng i flaktë që derdhet brenda trupave tanë, që lidh jetë së bashku e që ngre dhe rrënon kulla, është e atillë që shtyn cilindo në çmenduri, si të gjallët edhe të vdekurit.

HESHTJA SI KOHË POETIKE

(Rreth vëllimit poetik “Am Ufer des Wandels - Në brigje ndryshimi” i autores Loreta Schillock)

Zija VUKAJ

Jemi përpara një prurjeje të freskët poetike, me larmi motivesh, procedimesh, dhe refleksesh ligjërimore mjaft origjinale. Këtë realitet estetik na e sjell autorja Loreta Schillock, e cila ka tashmë një profil të përvijuar qartë në fushën e letrave shqipe, falë një pune serioze, sistematike dhe mjaft cilësore në një nga domenet më të rëndësishme të letërsisë, pra në fushën e shqipërimeve të letërsisë së huaj, veçanërisht të letërsisë gjermane. Përvojat dhe sfidat e një angazhimi të tillë kulturor e thellojnë ndjeshmërinë e shpirtit njerëzor, e pasurojnë botëkuptimin e njeriut të artit të fjalës dhe e rrisin në çdo drejtim individin që i kushtohet kësaj rruge të mundimshme. Kjo rritje që i ndodh njeriut të përkushtuar për të dialoguar me kulturat e huaja, duke vendosur ura të forta komunikimi që nuk shemben kurrë, pasqyrohet në mënyra të ndryshme. Konkretisht, në opusin artistik dhe intelektual të kësaj autoreje vjen një “shpërblim” i bukur: vokacionit të lindur poetik i shtohet një ngacmim më tepër, që mundëson lindjen e një veprë si kjo që kemi në duar, me titullin “Në brigje ndryshimi”.

Poezia e autores Schillock është vërshimi spontan i ndjenjave të fuqishme: ajo e merr origjinën nga emocioni i kujtuar në qetësi një emocion me burim fanitjen. Duke qenë se ky emocion manifestohet edhe tek lexuesi, qëllimi i poezisë arrihet mjaft mirë. Çdo shpirt i ndjeshëm e përjeton frymëzim poetik: poezia është e fshehur tek shumë njerëz.

LORETA SCHILLOCK

Por, kush është poeti? Ai është dikush që ka vendosur të shkojë përtej frymëzimit dhe ta përkthejë atë në fjalë. Një zejtar që pikturon, gdhend me gjuhë dhe zbulon jehonat e pazakonta të shpirtit të vet dhe të botës përreth tij. Për të kuptuar gjene-

zën e shkëndijës krijuese - çfarë, pra, mund të ketë stimuluar transformimin e habitës, ankthit, dhimbjes, vetmisë, mallit ose gëzimit nga ndjenja në shprehje gjuhësore, mendoj se duhet të përpiqemi të depërtojmë së pari në veçoritë gjuhësore të poezive apo njësive poetike të autores Schillock. Dhe këtu shpaloset një nga pikat më të spikatura të stilit dhe të procedimit gjuhësor, që po të tundohemi të bëjmë taksonomi zhanresh, do ta përfshinim te minimalizmi. Minimalizmi në poezi është një stil i zhveshur dhe i thjeshtë që përqendron vëmendjen në detaje të sakta, shpesh duke shprehur shqetësim ekzistencial me një gjuhë thelbësore dhe eliptike; kjo qasje synon të theksojë thelbësoren, duke i reduktuar fjalët në minimum për të shprehur kuptime të thella. Por po kështu mund të dallonim edhe tipare të esencializmit apo të hermetizmit, pasi lidhja ndodh për shkak të karakterit selektiv dhe peshës së rëndë e precize të fjalës, sa nganjëherë sintagmat dhe fjalët kufizojnë me struktura poezish gnomike. Por larg klasifikimeve, një veçori tjetër e teksteve poetike të Loretës është bashkëjetesa harmonike e fjalës me heshtjen. Në mjaft poezi të këtij vëllimi ngjan sikur fjalët janë zhytur në mjegullinën e heshtjes dhe imazhet dalin si spikama të largëta në hapësirë dhe në retrospektivën e jetës. Pra heshtja aty është kohë poetike homogjene e mbërthyer midis dy shtresave dhe bën që fjala të shpërthejë më pak si pjesë e një kriptograme se si dritë, zbrazëti, liri, ankth. Një aspekt tjetër origjinaliteti është ajo që ngjan si "hija e fjalëve". Autorja banon në hijen e fjalëve, në karuselin e hijes së fjalëve si një krijesë meta-fizike: një entitet që ndriçon botën përmes fjalëve. Midis fjalës dhe dritës bie hijja që e lejon atë të shkëlqejë. Logosi, në fakt, është struktura themelore, llupa me të cilën njeriu lexon përditshmërinë dhe gjërat e jetës si në tekstin e këngës së Antonelo Venditit ("Le cose della vita").

Duke qenë thellësisht epifanike, poezitë e këtij libri kanë një ton të shtruar, një frymëmarrje thuasjse konstante, me ekstremume fort të rralla dhe me kantilenën e padukshme të dihatjes së një shpirti me ndjeshmëri të lartë. Ritmit të krijimit të tyre duhet t'i përgjigjet edhe ritmi i ngadaltë i leksimit me një përqendrim të ngulët e prudent, pasi aparatit perceptues të poetit nuk i kanë shpëtuar as hijezimet më të holla të realiteteve shpirtërore dhe as konturet e imazheve të jetës. Pothuajse çdo motiv lind nga fanitjet që krijohen në palimpsestin e trurit, për shkak të ngacmimeve të kujtimeve që rrotullohen në zodiakun e përditshmërisë:

Vetëm një gllënjë
dhe për një çast
gjithçka rikthehet:
zërat e fëmijëve,
zëri i burrit,
tryeza e vjetër,
dritarja e hapur,
vera,
deti....
Pastaj

Tretet
sërish.
Vetëm ngrohtësia e filxhanit
mbetet
në duart e saj.
"Aroma e kujtesës"

Në gamën poetike të kësaj përmbledhjeje kemi mjaft poezi të ngjizura si dialogë: janë dialogë malli, dashurie, mungese, janë pëshpëritje të lehta të shpirtrave të kapur nga diktati i gjendjeve kalimtare, nga vrapimi i pamëshirshëm i kohës, nga zbrazëti rutinore e njeriut modern, shpeshherë i mbingarkuar deri në androidizim nga tran-train i jetës, si në poezinë:

Rruga për në Tiranë, dy korsi
Poshtë fenerë,
sart veç terr,
shpejtësi pa fre,
bori që ulërijnë,
rrethrrrotullim
kryqëzim,
terminali i fundit.
dhe endemi
dhe endemi
dhe endemi.
"Dhe endemi"

Por e gjitha kjo nuk do të thotë se në undergro-und-in e unit lirik nuk ekziston dëshira përvëluese për natyrën, gjelbërimin, detin, pranverën, zogjtë, gëzimet e jetës, vendlindjen. Sepse këto shpalosen me kolorit ngjyrash në çdo segment të kësaj përmbledhjeje të hijshme poetike.

Ky vëllim është strukturuar në cikle poetike me tituj: "Gjurmë kujtese", "Koha dhe përditshmëria", "Afërsia dhe heshtja", "Horizonte". Një strukturim i tillë flet për qartësi dhe komunikim të brendshëm tematikash, motivesh, imazhesh, gjuhe dhe stili. Përdorimi mjaft i rafinuar i gjuhës dhe arsenali i studiuar dhe i matur stilematik e hijeshojnë këtë përmbledhje, që komunikon mes dy brigjesh kulturore, dy gjuhësh dhe dy traditash.

AMERIKA NË GJURMËT E NJË SHKRIMTARI SHQIPTAR

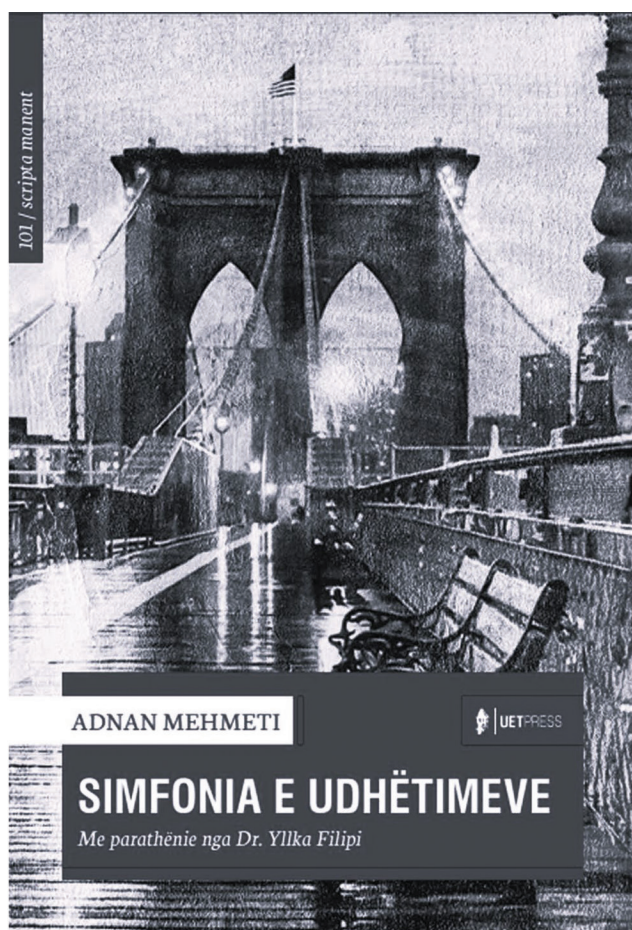
(Rreth veprës “Simfonia e udhëtimeve” të Adnan Mehmetit, UETPRESS, 2021)

Lumnie Thaçi-HALILI

Në veprën letrare “Simfonia e udhëtimeve” shkruar nga Adnan Mehmeti (UETPRESS, 2021), Amerika nuk hyn si një kontinent i parë nga larg, përmes hartave, statistikave apo përfytyrimeve të trashëguara, drejtpërsëdrejti ajo vjen për lexuesin shqiptar e prekur nga afër, e përshkuar me makinë, me avion, me tren e me anije, vjen përmes ecjeve të gjata, ndalesave të papritura, radhëve të vizitorëve, bisedave me ciceronë dhe mbrëmjeve kur qyteti vazhdon të vezullojë edhe pasi kanë pushuar hapat e udhëtarit. Autori i këtij libri nuk e sheh Amerikën nga një pikë e vetme, ai e ndjek në të gjitha ndryshimet e saj, atje ku madhështia natyrore përballlet me ndërhyrjen njerëzore, pasuria me historinë e skllavërisë së dikurshme, qytetërimi modern me gjurmët e kulturave të lashta, ndërsa shkëlqimi urban me heshtjen e shkretëtirës.

“Simfonia e udhëtimeve” i përket letërsisë së udhëtimit, ndonëse kufijtë e saj gjinorë mbeten qëllimisht të hapur. Udhëpërshkrimi, reportazhi letrar, ditari autobiografik dhe eseja kulturo-historike bashkëjetojnë me poezinë, e cila lind sa herë që pamja e një vendi kërkon të thuhet përtej informacionit dhe rrëfimit. Vepra mund të përcaktohet, pra, si një udhëpërshkrim letrar me strukturë ndërgjinore (hibride) dhe me ndërfaqje lirike poetike.

Në këtë libër ka lumenj të gjatë e rrjedha nëntokësore, liqene, gjire, oqeanë dhe ujëvara që e bëjnë ujin njërin prej elementeve më të pranishëm të peizazhit amerikan. Ka male të larta, kanione të mëdha, shkëmbinj të kuq, fusha pambuku, nëntoka me bakër e diamante, shkretëtira të mbushura me kaktuse dhe vise ku stinët e

ndërrojnë pamjen e tokës me tërë larminë e ngjyrave të tyre. Ka bregdete të gjata, plazhe me rërë të bardhë, xhungla dhe ishuj që, në mënyrën si rrëfehen nga autori Mehmeti, marrin herë-herë karakter legjende. Ka vende ku vera duket se zgjat dymbëdhjetë muaj dhe të tjera ku klima e ashpër ia kujton njeriut se natyra amerikane, krahas bujarisë së saj, njeh edhe gjuhën e tornadove dhe të stuhive.

Ka qytete të ngritura si mirazhe vezulluese në mes të shkretëtirës dhe qytete ku e kaluara ruhet në kalldrëme, në ura druri të shekullit XIX, në fortifikime bregdetare, në porte të vjetra dhe në shtëpi

të kthyer në muze. Ka metropole kozmopolite, qytete-shtete, kryeqytete me miliona banorë dhe qendra të vogla administrative ku qetësia duket se e ka ngadalësuar kohën. Ka qytete që njihen si vendlindje të automobilin, të muzikës, të filmit, të bixhozit dhe të festës, ka një Montreal që organizon qindra festivale në vit (480 sosh, f.170) dhe një Las Vegas ku reklamatores ndërrtojnë çdo mbrëmje një skenografi të re. Ka pallate, kështjella që na e kujtojnë botën e Hirushes, shtëpi të mermerta, hotele madhështore, rrota gjigante, fusha golfi, parqe rekreative dhe shëtitore druri që e çojnë këmbësorin drejt detit.

Begatia e pamjeve, asnjëherë nuk shterohet nga kënaqësia e soditjes turistike. Çdo shtet dhe qytet shoqërohet me një histori përmbledhëse, me të dhëna për themelimin, emërtimin, kolonët e parë, zhvillimin ekonomik, krizat, luftërat dhe shpalljet e pavarësisë. Emër-vendet bartin gjurmët e historisë. Xhejmstauni ruan emrin e mbretit Xhejms I, Virxhinia lidhet me figurën e Elizabetës së pamartuar (f.176), ndërsa shumë qytete të tjera mbajnë në emërtimet e tyre kujtimin e mbretërve, presidentëve, eksploruesve dhe themeluesve. Kështu që, vendi nuk përshkruhet vetëm në gjendjen e sotme, ai lexohet në shtresat që ia kanë përfutur fytyrën.

Në këto faqe ka muze të shumtë, galeri arti, murale nëpër qytete, skulptura gjigante, objekte kulturore, relike dhe dëshmi të qytetërimeve të hershme. Tulumit ruan dëshmitë e qytetërimit maja, parqet arkeologjike pasqyrojnë një kohë shumë më të lashtë se historia moderne e kontinentit, ndërsa anija Mayflower rikthen kujtimin e kolonëve dhe të zanafillës së një shoqërie të re. Ka biblioteka me miliona vëllime dhe librari të vogla, ku takimi me librin mbetet po aq domethënës sa madhështia e institucioneve universitare. Yalesi universitet përfaqëson prestigjin akademik, ndërsa shtëpitë-muze të shkrimtarëve dëshmojnë se letërsia amerikane është e ngulitur edhe në hartën reale të vendit.

Siç shihet, prania e artit është e shumëfishtë. Ka muzikë, këngëtarë, filma western, aktorë emblematikë, biografi shkrimtarësh dhe tituj veprash që tashmë i përkasin trashëgimisë botërore. Qytetet lidhen me autorët që kanë jetuar, shkruar ose janë frymëzuar prej tyre. Florida sjell praninë e Ernest Heminguejit dhe të veprës së tij "Lamtumirë armë" dhe njëkohësisht bëhet vendi ku Fan Noli kaloi vitet e mbrame të jetës. Në këtë afërsi të papritur, historia e letërsisë amerikane dhe ajo shqiptare tashmë takohen në të njëjtin truall

dhe hyjnë natyrshëm në të njëjtin rrëfim libror të Adnan Mehmetit.

Pas bukurive natyrore, arkitekturës dhe artit, libri shfaq edhe anën e dhimbshme e dramatike të historisë. Ka plantacione pambuku dhe histori skllevërish, qytete të prekura nga krizat, fusha betejash, varreza të të rënëve për liri dhe monumente gjigante kushtuar emigrantëve. Portet si vepra të mëdha inxhinierike simbolizojnë edhe vendet ku kanë mbërritur në këtë kontinent mijëra njerëz me pak plaçka dhe me një jetë të tërë përpara, për ta jetësuar ëndrrën amerikane. Historia amerikane shfaqet kështu si histori lëvizjesh njerëzore: e kolonëve, e skllevërve, e të dëbuarve, e punëtorëve dhe e emigrantëve që kanë sjellë me vete gjuhë, besime, shije ushqimesh dhe kultura të ndryshme. Larmishmëria njerëzore që autori ndesh në qytete përbën themelin shoqëror dhe kulturor mbi të cilin është ngritur dhe është zhvilluar Amerika.

Në panoramën e gjerë të veprës shpaloset edhe historia personale e autorit, përmes së cilës ardhja në Amerikë, bashkëshortja, fëmijët, jeta familjare dhe takimet me shqiptarët bëhen pjesë e pandashme e udhëtimit. Jeta personale bëhet e pandashme nga vendet e vizituara, një qytet lidhet me lindjen e të birit, një universitet me studimet e së bijës, një udhëtim me praninë e Vilmës, një takim letrar me miqtë dhe bashkëpunëtorët. Për këtë arsye, atlasit rrëfyes i veprës sjell edhe praninë familjare. Në rrëfimin e udhëtarit-shkrimtar, qytetet ruajnë njëherësh historinë e Amerikës dhe gjurmët që kanë lënë në jetën e tij. Në këto rrjete kujtimesh familjare, Presheva është shumë më tepër se vendlindja e Adnan Mehmetit, mbi të gjitha ajo është njësi e fshehtë barazuese me të cilën ai mat dhe e përshkon botën. Amerika shtrihet para tij me gjerësinë e oqeanëve, shkretëtirave, qyteteve dhe kufijve të saj, mirëpo mendimi i rikthehet pareshtur Letovicës, Miratocit dhe Luginës së Preshevës, prej të cilave çdo vend i ri merr përmasën e afërsisë ose të largësisë. Duke përshkuar udhët e panjohura të Galvestonit, ai kujton Letovicën, ku njihte çdo rrugicë, çdo shtëpi e çdo njeri, kurse përballë kufirit ndërmjet pjesës franceze dhe asaj holandeze të Shën Martinit, mendja i shkon te kufijtë që ia kanë zënë frymën Luginës, ndërsa Arizona e quajtur Lujina e Diellit, ia sjell ndërmend edhe trojet e tij të cilat janë po aq të diellta. Mullinjtë e erës në Kejp Kod e rikthejnë te mulliri me ujë i gjyshit në Miratoc, ku fëmijëria e tij ende dëgjon mokrën e bluarjes së drithit dhe rrëfimet e udhëtarëve që strehoheshin aty.

Veçanërisht domethënës është çasti kur Tea dhe Andi, duke udhëtuar nëpër viset rurale të Dellëuerit, thonë njëzëri: "Na kujton vendlindjen e bukur të Luginës së Preshevës." (f. 159). Në atë fjali të thjeshtë zbulohet se rrënja e prejardhjes nuk ka mbetur vetëm në kujtimet e të atit, ajo u është përcjellë fëmijëve si ndjenjë përkatësie, mënyrë njohjeje dhe dashuri e trashëguar. Presheva nuk mbetet pas udhëpërshkruesit si një vend i lënë larg kontinentesh, përkundrazi, ajo udhëton brenda tij, hyn në përjasjet që zgjon çdo pamje e re dhe bëhet e dukshme edhe në sytë e brezit që po rritet viseve tjera. Sa më larg të udhëtojë njeriu nëpër botë, aq më shumë vendlindja rritet brenda tij, duke mbetur emri i parë dhe i pashlyeshëm i çdo vendi ku mbërrin.

Mes udhëve që përshkojnë natyrën, historinë dhe qytetërimin amerikan, autori ndalet edhe te motoja e Nju-Hëmpshërit, "Jeto i lirë ose vdis!", të cilën e quan metaforën më të bukur të udhëtimit. Për lexuesin, kjo thënie në libër nuk lexohet vetëm si emblemë e një shteti amerikan, ç'është më e rëndësishmja, ajo merr vlerën e një besimi mbi dinjitetin e njeriut. Në pak fjalë bashkohen kujtimi i luftërave për pavarësi, nderimi për të rënë dhe kundërshtimi ndaj çdo forme nënshtrimi. E veçanërisht për lexuesin shqiptar, jehona e saj bëhet më e afërt, sepse prek historinë e një populli që lirinë nuk e ka marrë si dhuratë, po e ka fituar me qëndresë dhe flijime. Kështu, "Jeto i lirë ose vdis" nga një mbishkrim i ndeshur gjatë udhës, ngrihet si parimin moral, duke i dhënë udhëtimit kuptimin e tij më njerëzor.

Teksa përshkon gjeografinë politike dhe kulturore të Amerikës, Adnan Mehmeti gjen në të edhe kapituj të historisë shqiptare. Nëpër qytetet që viziton, Mehmeti kërkon edhe vendet ku janë marrë vendime me rëndësi përcaktuese për fatin tonë kombëtar. Aty është presidenti Wilson, i cili, përballë synimeve për copëtimin e Shqipërisë, e vuri autoritetin e tij në mbrojtje të të drejtave të saj (f.174); është Calvin Kulixhi, i lidhur me përcimin e kërkesës së studentëve shqiptarë për ruajtjen e tërësisë territoriale të vendit (f.19); është Bill Klintoni, emri i të cilit në ndërgjegjen e shqiptarëve të Kosovës mbetet i pandashëm nga ndërhyrja e NATO-s dhe çlirimi i vendit; aty është edhe Xhorxh W. Bushi, atëherë guvernator i Teksasit, para selisë së të cilit shqiptarët u tubuan më 1998 për ta ngritur kërkesën për pavarësinë e Kosovës dhe për ta përcjellë atë deri në Uashington (f.60). Më vonë, si president, ai e pohonte në Tiranë Shqipërinë dhe popullin shqiptar si një rea-

Adnan Mehmeti

litet të ri politik në Ballkan (f.86). Në këtë itinerar shqiptaro-amerikan, autori ndesh edhe figurat përfaqësuese përmes të cilave mërgata me aktivitetet e saj e ka bërë të njohur prejardhjen e vet krenarisht në mjedisin amerikan. Gjergj Kastrioti-Skënderbeu dhe Nënë Tereza shfaqen në monumente, buste dhe emërtime që përveç ndikimit përkujtimor i japin vendit një shenjë shqiptare dhe e gdhendin historinë tonë në peizazhin kulturor të qytetit amerikan. Veçanërisht domethënëse është pamja e Kishës Katolike Shqiptare të Shën Palit në Detroit, ku monumentet e Skënderbeut dhe të Nënë Terezës e shndërrojnë oborrin e saj në një mjedis njëherësh fetar, kulturor dhe kombëtar. Krahës lutjes, kjo kishë mban gjallë gjuhën, traditën, takimet letrare dhe ndjenjën e përkatësisë kombëtare.

Të njëjtën peshë historike merr Katedralja Ortodokse Shqiptare e Shën Gjergjit në Boston, e lidhur pandashëm me figurën e Fan Nolit. Vizita në katedrale, takimi me Atë Artur Liolinin, simpoziumi kushtuar Nolit, biblioteka ku ruhen relikte personale të tij dhe homazhi te varri i tij i japin këtij udhëtimi solemnitetin e përnderimit kulturor. Pranë varrit të Nolit ruhet edhe vendi ku, për afro gjysmë shekulli, preheshin eshtrat e

Faik Konicës, derisa më 1995 u kthyen në atdhe, duke përmbyllur amanetin e tij të mbramë. Në këtë mënyrë, varri, katedralja dhe biblioteka e kanë ruajtur, e ruajnë dhe do të vazhdojnë ta ruajnë historinë shqiptare në Amerikë të gjallë ndër breza. Përkrah figurave të Nolit e Konicës qëndron edhe prania e shkrimtarëve dhe veprimtarëve shqiptarë të kohës sonë. Takimet me ta, pjesëmarrja në veprimtaritë e Shoqatës së Shkrimtarëve Shqiptaro-Amerikanë, promovimet, simpoziumet dhe vizitat në qendrat kulturore dëshmojnë se udhëtimi i Adnan Mehmetit është njëkohësisht edhe lëvizje brenda jetës letrare të mërgatës. Në faqet e librit shfaqen emra si Peter Prifti, Naum Prifti, Gjekë Marinaj, Mëhill Velaj, Dalan Luzaj, Rozi Theohari, Ramiz Gjini, Qazim Rrushaj, Petraq Pali, Pjetër Jaku, Elinda Marku, Raimonda Moisiu, Lek Gjoka e Xhevat Limani etj. Emrat e këtyre nuk renditen si inventar nderimesh, sepse secili lidhet me një libër, një revistë, një takim letrar ose një nismë kulturore. Përmes kësaj veprimtarie intelektuale, shqipja në Amerikë ruhet si gjuhë e prejardhjes, si gjuhë që shkruhet, botohet dhe hyn në jetën kulturore të vendit ku ata jetojnë. Kështu, historia shqiptare nuk paraqitet si shtojcë e udhëtimeve. Ajo është një nga fijet që i lidh vendet e vizituara me fatin e atdheut. Krahas thënieve që kanë hyrë në ndërgjegjen universale, si "Unë kam një ëndërr" e Martin Luter Kingut, vepra ruan edhe emra, fjalë, vepra dhe vendime që për shqiptarët kanë marrë peshën e kthesave historike. Duke e vështuar këtë marrëdhënie në të dy kahet, udhëpërshkruesi Mehmeti nuk kërkon vetëm shenjat që Amerika ka lënë në historinë e shqiptarëve, ai dëshmon njëherësh edhe kontributin e shqiptarëve në jetën kulturore, qytetare dhe ekonomike të Amerikës.

Dy ballinat (kopertinat) e kësaj vepre mbajnë brenda tyre një kontinent të tërë, të cilit fjala e autorit ia shton madhësisht gjeografike edhe përmasën njerëzore. Aty bashkohen natyra, historia, arti, letërsia, pasuria, tragjedia, emigrimi, mikpritja dhe ëndrrat njerëzore. Është një botë e vështuar nga një shkrimtar shqiptar, i cili nuk mjaftohet me soditjen, sepse dëshiron të dijë çfarë ka ndodhur në secilin vend, kush ka jetuar, luftuar e ndërtuar aty dhe si lidhet historia e atyre vendeve me fatin e shqiptarëve dje, sot e nesër.

Herë pas here në veprën "Simfonia e udhëtimeve", proza ndalet për t'i lënë vend në udhëtim vargut, për arsye se pamjet e vizituara përveç se të rrëfihen, kërkojnë të marrin frymë edhe poetikisht. Nën të poezitë e përfshira në libër sipas

këndvështrimit tim, kanë lindur në ato çaste kur pamja e vizituar kërkonte të përjetohej përtej rrëfimit dhe të merrte frymë në varg. Bëhen të kup-tueshme kështu: në poezinë "Dëshirat e dështuara", kazinoja zhvishet nga shkëlqimi mashtrues dhe pasqyrohet si makinë që "pjell dëshpërim", ndërsa te poezia "Në rodeo", argëtimi i turmës errësohet nga analogjia me tokën e pushtuar për-mes forcës; te poezia "Kujtoni Alamon!" autori ia beson peshën e historisë një shtëpie të vogël që klith përtej kohës, kurse tek "San Antonio" i bën lumin dhe urën pjesë të një rituali laik të dashurisë; me poezinë "Vjeshta në Lufkin", udhëtimi zë vend në kopshtin familjar, ku, mes rënies së gjetheve, fëmijët, gruaja me fustan të verdhë dhe valsi rreth dardhës i japin vjeshtës ngrohtësinë e jetës familjare; në vargjet e titulluara "Me kuajt e erës përtej detit", malli merr trajtën e baladës dhe trupi i mërgimtarit mbijeton "i gjysmëmbetur rrugëve të botës", teksa dashuria nisat përpara tij drejt vendlindjes. Në dy poezitë kushtuar Konicës dhe Nolit motivi i kthimit lidhet drejtpërdrejt me historinë kombëtare. Te "Udhë e mbarë, Kostandin!", Konica mbërrin në atdhe si hero i besës së mbajtur, ndërsa në "Me Nolin në Boston", poezia e përfytyron Nolin duke ngjitur shkallët e Katedrales së Shën Gjergjit dhe duke i prituri shkrimtarët me ngrohtësinë e zotit të shtëpisë. Në këtë tufë poetike, Amerika shfaqet herë në ethe e parasë e në dhunën e pushtimit, herë në bukurinë e qyte-teve dhe në ngrohtësinë e kopshtit familjar, derisa udha e mërgimtarit merr drejtimin e amanetit shqiptar. Kështu pra, përderisa proza përndjek e përflut për udhëtimin e autorit, poezia mbledh mbresat dhe frymëzimin e zgjuar përgjatë atij udhëtimi.

Përtej kësaj morie udhësh, libri "Simfonia e udhëtimeve" ushqehet nga pasioni i autorit për ta vështuar botën nga afër dhe për ta njohur përtej pamjes së saj të parë. Amerika shfaqet me përmasat e saj gjeografike, me kundërthëniet historike dhe me larminë njerëzore, njëherësh afrohet deri te udhëtimi familjar, takimi letrar, varri i vizituar, biblioteka, fotografia dhe fjala e mirënjohjes. Nga kjo afërsi ndërmjet kontinentit të madh dhe jetës së krijuesit shqiptar buron veçantia e veprës, e cila bashkon vende, kohë, njerëz, kultura e fate, ndërsa çdo nisje drejt së panjohurës dhe çdo kthim i Adnan Mehmetit ruan Preshevën si pikën e vet të patjetërsueshme. Një vepër e shkruar me kërshërinë e hulumtuesit, vëmendjen e kronikanit, ndjeshmërinë e poetit dhe dashamirësinë mirënjohëse të shqiptarit ndaj Amerikës!

RRËFIMI MBI DY LINJA PARALELE

(Një meditim i shkurtë mbi veprën “Dhjetë ditët e mia të tejpushme” të Rozafa Shpuzës)

Meritan SPAHIJA

Ka rrëfime që të prekin jo sepse të tregojnë diçka të re, por sepse të kujtojnë diçka që e ke përjetue vetë, por nuk ke guxue kurrë as me e pëshpëritë. Rrëfimi i Rozafës i përket kësaj kategorie të rrallë tekstesh, ku lexuesi nuk e luen rolin e spektatorit, por atë të pjesëmarrësit në atë përjetim, të cilin e njeh, por nuk ka pasë guximin me e rrëfye.

Çka të mbërthen ma s’pari në këtë tekst asht zani. Një grue flet në vetën e parë me një singëritet që nuk kërkon as mbrojtje, as miratim. Nuk asht një grue që ankohet, por as një grue që mburret me lëndimin e saj. Asht thjesht një grue që ka vendosë me tregue atë që përgjithësisht pëshpëritet ose mbetet e mbyllun mbas perdeve të turpër, të normave të pashkrueme të moralit, i cili, tue u ushtruar e imponue dhunshëm, ka prodhë të kundërtën e vetvedit. Dhe pikërisht kjo mungesë e filtrit, kjo “e mbrendshme” e shpalosun pa drojë, e ban rrëfimin tejet të besueshëm. Nuk ka retorikë. Nuk ka përpjekje me e zbukurue jetën. Asht një grue që vetvetiu flet për veten, dhe ne kemi shansin ta dëgjojmë.

Kjo drojë e mungueme nuk vjen nga pakujdesia apo nga dëshira për me u shfaqë. Përkundrazi, edhe në rrëfimin e ma të imtave, kjo ndodh me diskrecion të plotë e thjeshtësi të natyrshme. Përndryshe do të ishte e neveritshme. Vjen nga emancipimi. Jo ai i sloganëve, por ai i brendshmi, që ndodh kur një njeri e ka kapërdi mjaftueshëm dhimbjen, sa që nuk i mbetet ma energji me e fshehë. Grueja e këtij rrëfimi na shfaqet e emancipue, jo sepse e deklaron veten të tillë, por sepse

vepron si e tillë: vendos vetë me ikë, vendos vetë me pranue ftesën e një të panjohuni, vendos vetë me jetue një natë pa nevojën e justifikimit, vendos vetë me e ekspozue jetën e saj në një galeri. Ky emancipim nuk ka nevojë për manifeste. Ai flet përmes zgjedhjeve.

***

Strukturalisht, rrëfimi ndërtohet mbi dy linja paralele që ecin gjatë e gjatë pa u takue, derisa

takimi i tyne bahet jo vetëm i pashmangshëm, por edhe kuptimplotë në mënyrën ma të thellë të mundshme. Njena linjë asht e tashma: grueja në papafingo, kanapeja e kuqe, dritaret pa perde, qyteti i huej, burri me sytë e kaltër, albatrosi. Tjetra asht e shkuemja, e shkrueme në kursiv si me e nda fizikisht nga trupi kryesor i tekstit: qyteza malore, Kjarti, bora, govatat, letrat pa përgjigje, dhimbja e pamundësisë për me pasë fëmijë.

Këto dy linja ecin si dy rrugë të pashtueme fshati - ato rrugë pluhuri ku gjurmët e karrocave kanë gërrye dy brazda paralele që duken se nuk do të bashkohen kurrë. Por fshati e di, toka e di, graviteti i tokës e di: ato rrugë konvergjojnë gjithmonë diku, te ndonjë udhëkryq, te ndonjë burim, te ndonjë shtëpi ku dikush pret. Kështu ndodh edhe me rrëfimin: e tashmja dhe e shkuemja nuk janë dy histori të ndryshme - janë e njëjta histori e parë nga dy dritare të ndryshme. Kjarti i qytetës malore dhe Kjarti i mesazheve virtuale janë i njëjti njeri, i ndarë nga koha, nga amnezija, nga eksodi, nga jeta e pamëshirshme, por i bashkuem nga ajo që trupi njih edhe kur mendja harron: erëkandjet, letrat, dashnia si nyje që nuk zgjidhet kurrë plotësisht.

Bashkimi i këtyre dy linjave ndodh pa bujë, pa fishekzjarre, ashtu siç ndodhin gjërat e vërteta. Zarfi mbi tavolinë, letra e Kjartit, zbulimi se ato letra të pahapuna kishin udhëtue krejt kohën bashkë me dashninë e tyre të ndërpreme, ky asht kulmi i rrëfimit, por edhe i heshtjes, sepse kjo grue nuk bërtet, nuk qan para nesh, nuk dramatizim. Ajo thjesht e pranon, ashtu siç pranon dritën që hyn nga dritarja: pa e ndalë, pa e pyetë.

***

Gjatë krejt rrëfimit, protagonistja jeton në dy botë: botën e brendshme ku ruan kujtimet, dhimbjet, dëshirat, dhe botën e jashtme ku përpiket me funksionue, me punue, me u dukë normale. Ajo vrapon pas një andrre - andrrës së dashurisë së papërfundume me Kjartin, andrrës së fëmijës, andrrës së një jete që nuk i ngjan asaj që ka. Dhe ironia e madhe, ironia që e ban këtë rrëfim jo vetëm letrar, por edhe filozofik, asht se zhgjandrra (realiteti pra) ka qenë gjithmonë e gatshme me e përqafue.

Papafingoja e Klarkut nuk i ofron asgja të jashtëzakonshme: një kanape, një dritare, një qytet të huej. Por pikërisht në këtë boshllëk sendesh, në këtë mungesë të familjarit, ajo gjen atë që i mungonte: mundësinë me pa veten, pa filtrat e përditshmënisë, pa koracën e monotonisë.

Zhgjandrra, realiteti i thjeshtë, dita e zakonshme e një qyteti të huej, birra në pub, albatrosi në xham, janë ato që e zgjojnë. Jo ëndrra. Jeta e thjeshtë, e pranishme, e papërsosun.

***

Grueja që rrëfen nuk e portretizon veten si heroinë. Nuk ka gjeste patetike në këtë rrëfim. Ajo shfaq vetveten si një grue që ecën me hapa në formë thonjzash nëpër shkallë të ngushta, që pi cigare pranë statujave të bronxta, që ka frikë nga taksistat sepse nuk di anglisht mirë, që bën grimasa kur asht vetëm. Por pikërisht në këtë "zakonësi" të padukshme fshihet fortësia e saj.

Ajo e pranon se koha ka lanë gjurmë: trupi nuk asht ma i ri, lëkura asht ma e ndjeshme, barkun e prek me dorë jo si gjest sensual, por si verifikim i realitetit. Nuk fshehet pas iluzioneve të rinisë, nuk pretendon se nuk ka ndryshue. Por njëkohësisht, kjo grua ruan një rini të brendshme, të patjetërsueshme, të përhershme. Kjo rini e brendshme nuk varet nga mosha, nga trupi, nga kushtet e jashtme. Ajo jeton si zjarri nën hi - s'duket, por gjendet aty.

Ky asht ndoshta njeni nga mësimet ma të hollë të rrëfimit: fortësia e vërtetë nuk asht mungesa e frikës, por aftësia me jetue me frikën, me e pranue atë si shoqëruese të rrugës dhe me ecë gjithsesi.

***

Protagonistja e ka kalue sprovën e jetës. Divorci, pamundësia me pasë fëmijë, vetmia, mërzia kronike e një qyteti që e do dhe e urren njëkohësisht, puna në redaksi, shpija që i përngjan kafazit - të gjitha këto e kanë kalitë jo duke e ba ma të fortë në kuptimin konvencional, por duke e ba të vetëdijshme. Ajo e njih veten, dëshirat e veta, dobësitë. Dhe pikërisht kjo vetëdije i jep guximin me i shpallë ato pa turp, pa drojë, pa nevojën e justifikimit.

Nata në pub me burrin e gjatë biond nuk paraqitet si dobësi, as si mëkat, as si dështim moral. Paraqitet ashtu siç ndodhi: si një ngjarje e zakonshme, përmbushja e së cilës nuk ka se si me qenë e bujshme. "Si një gotë ma shumë kur trupi e ndjen se kjo asht gjaja e duhun që mundesh me ba." Kjo fjali mban brenda vetes një filozofi të tanë: trupi di, trupi ka të drejtë, trupi nuk gënjen. Dhe grueja që e ndjek trupin e saj nuk asht e dobët - asht e singertë.

Ky singëritet i mbrendshëm, kjo aftësi me e pranue dëshirën si diçka natyrale e jo si mëkat, e dallon këtë rrëfim nga tradita letrare ku trupi

femëror asht gjithmonë burim turpi ose burim tundimi. Këtu trupi nuk asht as njena, as tjetra. Asht thjesht trup: i gjallë, i etshëm, i vetëdijshëm.

***

Ne e dimë se veprat e artit janë montazh - një përzgjedhje e kujdesshme çastesh, një prerje e qëllimshme e realitetit që i jep formë asaj që përndryshe do të ishte kaos, po të rrëfëhet ashtu. Por gruaja na dëshmon diçka tjetër: ky rrëfim nuk asht montazh. Ai rrjedh si jetë, jo si letërsi. Nuk asht linear - kalon nga e tashmja tek e shkuema, nga papafingoja te qyteza malore, nga birra te letra, nga kanapeja e kuqe te gjykata e divorcit - por pikërisht ky digresion e ban jetësor, sepse jeta vetë nuk asht lineare. Jeta asht oborr ku rastësisht çelin mullagat, si në oborret e dikurshme të qytetit tonë.

Ky rrëfim i ngjan atyne oborreve të qytetit ku gjithçka ndodhte njëkohësisht: gjyshja numëronte tespijet, fëmijët luenin me top, nana gatuate, radioja kumbonte, pluhni ngrihej e binte, macja flinte mbi mur dhe asnjena nga këto skena nuk ishte e planifikueme, asnjena nuk ishte e përzgjedhun, por të gjitha bashkë formonin një mozaik që ishte ma i plotë se çdo vepër arti e mendime.

Kjo asht fuqia e rrëfimit të Rozafës: nuk e ndjen kurrë dorën e autores duke manipulue skenat. Ndjen vetëm jetën duke rrjedhë, herë e turbullt, herë e kthjellët, herë e dhimbshme, herë e lehtë, por gjithmonë e vërtetë.

***

Ndoshta tema ma universale e këtij rrëfimi asht liria - dhe efekti magjik që ajo ka mbi njeriun. Protagonistja vjen nga një botë ku liria ka qenë e kufizue: komunizmi, muret e nalta të oborrit të gjyshit, feja e ndalueme, gjanat intime që "nuk diskutohen", perdet si "mushama turpi". Ajo ka jetue brenda kufijsh fizikë e mendorë. Dhe papritmas, në një papafingo mbi kanal, në një qytet pa perde, në një pub ku trenat e dikurshëm u kanë lanë vendin gotave, ajo e përjeton lirinë.

Por kjo liri nuk i ofrohet me bujë. Nuk ka deklarata, nuk ka ceremoni, nuk ka momente historike. Ajo ofrohet në mënyrë diskrete, pa marre: përmes një dritareje pa perde, përmes një filxhani me "carpe diem" të gdhendun në buzë, përmes syve të kaltër të një burri që nuk pyet shumë, përmes trokitjes së një albatrosi në xham. Dhe pikërisht ky diskrecion, kjo heshtje e lirisë, e bën atë aq të fuqishme.

Sepse liria e vërtetë nuk vjen me tam-tame. Vjen si frymë e lehtë, si dritë e zbehtë që depërton pa kërkuje leje. Por kur hyn, e mbush krejt hapësinën. E ndryshon mënyrën si merr frymë. E ndryshon mënyrën si e sheh veten. Protagonistja e rrëfimit, e ulun në kanapën e kuqe, nuk e kupton menjëherë se çka po i ndodh. Ajo thjesht e le veten me u ekspozue - dhe ekspozimi bahet çlirim. "Tejpashmënia nuk asht dënim. Asht ftesë.

Me e mbajtë mendjen e zemrën çelë ndaj kësaj lirie - kjo asht ndoshta gjaja ma e pamëkat e jetës sonë. Çdo gja që vjen nga ajo derë e hapun, përmes mendjes apo përmes zemrës sonë, përmes dritares pa perde apo përmes letrës së vonueme, asht e pafajshme, e dlihtë, kuptimplotë dhe e thjeshtë njëkohësisht. Bash si sytë e kaltër të atij mesoburri bjond në mejhanen e qytetit të largët - sy që nuk gjykojnë, por që shikojnë, kërkojnë...

***

Filxhani me mbishkrimin "carpe diem" nuk asht detaj i rastësishëm. Ai asht çelësi i krejt rrëfimit. Sepse krejt jeta e kësaj gruaje - dhe krejt rrëfimi - asht një meditim mbi çastin, mbi shkëndijën, mbi gacën që ndrit krejt jetën tande kur nuk e pret. Ajo shkëndijë nuk vjen me paralajmërim. Nuk ka tam-tame, nuk ka fishekzjarre. Vjen në heshtje - ashtu siç erdhi Kjarti në qytezën malore, ashtu siç erdhi Klarku në Instagram, ashtu siç erdhi burri me sytë e kaltër në pub. Në heshtje. Pa bujë. Pa pretendime.

Por kur ajo shkëndijë ndizet, kur ajo gacë kaplohet, ndodh diçka që nuk shpjegohet me fjalë: njeriu vendoset në drejtqëndrimin e natyrshëm, çlirohet nga pesha që e kërruste dhe e shëmtonte. Protagonistja e rrëfimit e ka ndjerë këtë te nata në pub, te momenti kur e kupton se barku i ka marrë formë harku ylberor. Papritmas ndihesh njeri i përmbushun. Jo sepse ke gjetë diçka, por sepse ke lejuë diçka me të gjetë ty.

Dhe kur e rrëfen këtë, kur e ndan me botën, shkëndija nuk fiket - shumëfishohet. Sepse rrëfimi bëhet vetë gacë, bëhet vetë shkëndijë për ata që e dëgjojnë, që e lexojnë. Përballë këtij realiteti, njeriu nuk don me ditë a ka kufi mes shëjtnisë dhe mëkatit. Nuk don me ia ditë për asnjënin. Ai çast, ajo gacë, ajo shkëndijë e ka shëjtue jo vetëm atë, por edhe ne, dëshmitarët, lexuesit e këtij rrëfimi.

***

Nuk mund ta mbyll këtë meditim pa e emnuë elementin që mban krejt arkitekturën e rrëfimit: dritaren. Dritarja asht fjalë-çelës, sim-

Rozafa Shpuza

bol-bërthamë, metaforë totale. Dritarja e garsonierisë në qytezën. Dritaret pa perde të qytetit të huej. Dritarja e grues me shall. Dritarja e burrit të moshuem. Dritarja boshe me karrige. Dritarja filozofike e gjyshes ku tespjet takohen me dorën e Papës. Dhe mbi të gjitha, dritarja si kufi filozofik mes asaj që jemi dhe asaj që shpresojmë me u ba.

Protagonistja e ka jetue krejt jetën para dritareve. Ka vrojtue. Ka pa. Ka fotografue. Ka mësue me lexue jetën e të tjerëve përmes xhamit. Por kthesa e madhe ndodh kur ajo vetë bahet e tej-pashme, kur e lejon veten me u pa, me u ekspozue, me jetue jo mbas dritares, por mbrenda saj. Ky tranzicion, nga vrojtuese në vepruese spontane, asht qemeri dramatik që mban krejt veprën.

Dhe në fund, kur vajza e vogël gugatë në karrocë në mes të galerisë, kur fotografitë varen

në mure si dëshmi të një jete të jetume me guxim, kur dritat zbehen dhe jehona e ndjesive mblidhet brenda hapësinës, atëherë dritarja nuk asht ma kufi, sepse asht e hapun. Drita hyn e del. Jeta hyn e mbetë. Dhe grueja nuk vrojton ma. Jeton. "Jam ajo që jeton. Jam grueja që mban në gji fëmijën e vet dhe e lejon dritën me hy...". Kjo fjali e fundit nuk asht përfundim. Asht fillim. Ashtu siç janë gjithmonë përfundimet e vërteta, jo mbyllje, por dritare të reja që hapen.

Ky rrëfim, në thelbin e tij, nuk flet vetëm për një grua. Flet për atë çast kur secili prej nesh guxon me i heqë perdet, jo ato të dritareve, por ato të brendshmet, ato që na mbajnë të fshehun edhe prej vetes sonë. Rozafa e ka ba këtë me një guxim të qetë, me një za që nuk bërtet, por depërton, me një art që nuk pretendon, por dëshmon. Dhe kjo na mjafton.

Poezi/ Flora BROVINA

LIRIA

Liria
Fluturim zogu
Në dritare

Zgjim mëngjesi
Duar hapur

Është
Hënë
Prapa grilave
Liria
Erëgruri
I porsakorrur

Lojë e fëmijëve
Gaz e vaj

Është
Grua
E çliruar nga barra

Liria
Foshnjë kuqërreme
Në parzëm nëne

Si duket oh si duket
Liria

GRUAS

ç'ruan
në zbehtësinë e fytyrës
në aneminë e fjalës
ç'fsheh

barrën e dhjetë
apo vitet e tua

ç'ruan
në zbehtësinë e fytyrës
zërin e t'yt shoq
apo në përkëdhelje të humbur

ç'ruan në aneminë e fjalës
këngën e heshtur
apo një pranverë të sosur

ç'ruan
kur përkund kohën në djep
ç'ruan
ç'fsheh

THIRRJE KOSOVËS

Ç'do të bëj une pa ty
Pa ardhjet e shkuarjet e tua
Do të harroj të flas
Me vetveten

Ç'do të bëj une pa ty
Pa shikimin në bar
Si t'i ngroh gjymtyrët
Të ngrira akull

Do të më lësh të bëhem plakë
Me dhembje duarsh

Me dhembje eshtrash
Kam frikë kur shkon
Ç'do të bëj une pa ty
Po nuk erdhe
Do të bëhem gurpragu
Kallkan do të bëhem
Ç'do të bëj unë pa ty

SKËNDERAJ

Kujtim as ëndrra
Për erën e ftoit
Më tha nëna

Sa herë të zu në gojë
Dhëmbët mu mpinë

Hape dritaren
Merr frymë thellë
Sa herë he shtatzënë
E ndien më mirë
Erën e ftoit
Të vendlindjes
Më tha nëna

ORA E PARË

Jusufo
Jusuf Kanjushë e verdhë
Jusuf Gërvalla... mungon
Teuta Iliri Agroni Ylli
Fadi Fadil Talla... mungon
Ylfetja Ylfete Humolli... mungon
Shukrija Shukrije Obëtinca... mungon
Kimetja Arsimi Kujtimi
Halimi... Halimi... mungon
Shpresa Besa Kastrioti
Fatmiri Fatmir Kërleshi... mungon
Afrimi Afrim Zhita... mungon
Vazhdojmë
Valbona Shkurta Gjoni
Xhevati... Xhevati... mungon
Mungon Nesimi Bekimi
Afrimi... Afrim Prebreza... mungon
Mos më sillni
Certifika mjekësore
Prindore policore shtetërore
Thoni vetëm mungon
Me lule do t'ua mjekojmë plagët

Do t'i presim
Do t'i presim
Thoni vetë mungon
Do të çelin lule gjaku
ora vazhdon...

MERRE VESEN TIME

Kur jashtë bije shi
Me lejo si fëmijë
Të dëgjoj,
përrallen tende për shiun
(pikat, rrëkenë dhe lumin)
Kur jashtë bije shi
Me dorë ngadalë
Ma merr vesen prej syrit
Para se te marr rrugën e shiut

VERMA EMRIN TIM

Nëse më njeh – e di emrin tim
ka emrin e fluturimit
nëse e di emrin tim mos më thirr fluturim
Nëse më ke parë – e di kush jam
i kam krihet e thëllëzës
nëse e di kush jam mos më thërrit thëllëzë

Nëse ke dëgjuar këngën time – e di si këndoj
vëlla e kam bilbilin
nëse e di si këndoj këngën mos ma ndal

Nëse lotët i urren – e di se unë nuk qaj
qyqen nuk e kam fis
nëse e di se nuk qaj mos më thuaj se nuk ndjej

GJARPRI

Në themel të shtëpisë
I ftohtë
Në këmbë e dorë
Gjarpër
Rrotull meje
Gjarpër
Ndërron lëkurë
Ti ndërron lëkurë
E gjarpër je
Rrotull meje

Poezi/ Mirela Leka XHAVA

NATA E YJEVE

Yjet do të bien dhe këtë mesnatë deri në agim
lotët e shën Lorenzos, me Perseidet pluhurit koz-
mik do të ngrijnë prej vështrimit të Meduzës
duke iu shtuar skulpturave të gjithësisë.

Përtej reve shpon dhimbja, thirrja humanizmit
që sfidoi deri mbretër e perënditë
Të gjallët vështrojnë yjet e luten çdonjëri për
veten
Atje lart, atje larg, ku kufijtë shtyhen me të fundit
frymë.

SHËN LORENCO

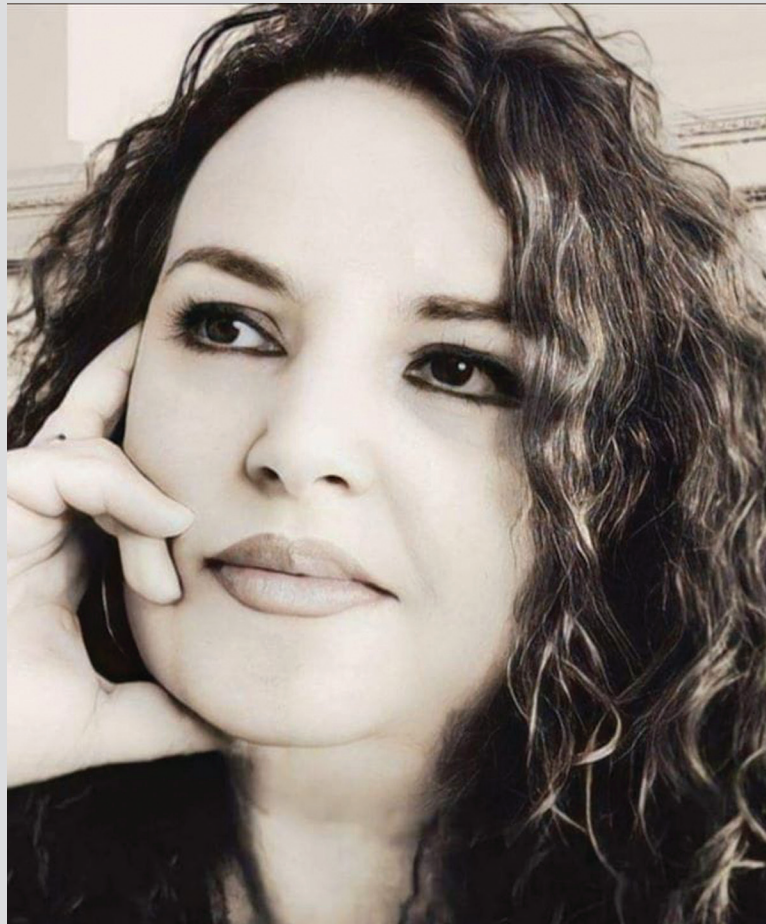
Meteorët e gushtit sjellin lajme nga kozmosi:
Shën Lorenc nuk loton më për vdekjen e tij
përgjithmonë ka heshtur.
Ka rjedhur kaq kohë
shekuj, mijëvjeçarë,
edhe xhelatët me kohë janë tretur,
sot nuk do të ketë më nga Shën Lorenc!
Në bishtin e një ylli që bie heshtur
le të premtojme një botë më të mirë se sot
dhe të zgjohemi më Pacifistë se dje !!!

VARGJE NOKTURN

Nata e gjatë mbledh vellon nën gjunjë
Dhe zgjuar rrimë,
Mes errësirës surreale teksa heshtjes bisedojmë
prej vitesh,
Frikërat kanë ndryshuar
Gogoli është zhdukur me fëmijërinë.

"Vejushat" e zeza thurin pëlhurën natën e ditën
fshihi
Si në lojën e hije-dritës,
Ndërsa akrepat trokasit thatë gishtat nën ritëm
absurd
Truri mpihet.

Vazhdoj të numëroj sekondat në lojën e "nxehtë"
të së
Pamundurës
Frikërat për ne të rriturit shndërrohen në ankth.
Qepallat ul rënduar dhe nuk e lë jashtë

Nuk më pëlqejnë duelet, as humbjet,
Një llampë të padukshme ndez brenda vetes
Udhërrëfyese udhëtimit tim nokturn.

VERË ISHTE DJE

(Pak frymë nga Baudelaire)

Verë ishte dje, sot vjeshtë e parë shkeli pragun e
stinës
Të nesërmen e një nate gushti me yje që bien
Zogjtë çukisin thërmiat mbetur nga banketi i
festës
Të tjerë larg ikin para se të vijë dimri.

Verë ishte dje, sot mbrëmja zbret më shpejt,
Të tjerë do të ulen, për të rindezur qirinjtë e
shpresës.

Tregim / Bujar BALLIU

A ZEN BESË?

Për në zyrën e pronarit, Dritani i ngjiti shkallët me një frymë. Qëndroi para derës, rregulloi frymëmarrjen. Nuk druhej para tij. Veçse i duhej të vinte rregull në hallin e vet.

- A zen besë? Do të shkoj në Kosovë.

- Ç'ka ndodhur?

- A zen besë? Im atë shumë sëmurë.

- Ulu! Dëgjo! Vdekjen e babait e mora vesh rreth mesditës. I lashë të gjitha Shkova menjëherë në stacionin e trenit. Treni për në qytetin tim nisej pas dy orësh. Korrik. Nxehtë. Porosita një birrë. Më shijoi. Ajo kërkoi të dytën, e dyta të tretën, e treta... Kur u kujtova të ngrihem, treni kishte ikur. Tjetri nuk e arrinte ceremoninë mortore. Kot të shkoja. Erdha në shtëpi, më përfshiu rutina.

- Qofsh ti që je.

- Kur do të kthehesh?

- Nuk vij më.

- Pse? Unë jam i kënaqur, besoj edhe ti.

- A zen besë? Më duhet të kujdesem për babanë.

- Do të pendohesh. Babait nuk ia mban shpirtin.

Ra heshtja. Nuk e kuptonin njëri-tjetrin. Atë çast Dritanit i doli ndër sy dita kur u pengua gjatë lojës me shokët. Ra në dy krahët. I ati e rrëmbeu, vrapoi drejt qendrës shëndetësore. Dritani i vogël zgjati dorën t'i fshijë djersët në ballë, por nuk mundi, i vetëtiu në mes shpatullave.

Ato bulëza djerse tani i ndjeu në ballin e tij. Nuk deshë t'i fshijë.

I zgjati dorën pronarit.

- Gjej tjetër menaxher të hotelit. Nuk kthehem më.

- Ti e di, unë jam vetëm me time shoqe. Hotelin dhe gjithë pasurinë mendojmë të ta trashëgojmë ty, - shkrepëi Alois Berg fishekun e fundit.

- Do të kujdesem për babën., - foli për herë të fundit Dritani dhe u ktheu kurrizin.

Alois vetvetiu hodhi sytë nga perdet e trasha të dallojë në u skandalizuan nga naiviteti i djaloshit.

Dritani, mbylli derën, Alois Berg u ngit, doli në dritare të shikojë si ecën njeriu kur largohet përgjithmonë nga parajsja.

Menaxherin e ri të hotelit e gjeti shpejt, po aq të zotin, po aq të kujdesshëm, problem iu bë përditshmëria pa ngjyra e tinguj. Dritani mori me vete mbrëmjet e hareshme, agulicet, krizantemat e begonjat e shëtitjeve në fundjavë, shprehjen "a

zen besë", qëkur i mësoi kuptimin, picërroi sytë mosbesues.

Me kalimin e viteve iu bë e pamundur t'i përballojë kureshtjes

E kërkoi, e gjeti.

- Kur do të vish? - e pyeti në telefon pa guxuar të japë shpjegime.

- Të pres këtu, - e grishi Dritani.

Pas një jave Alois Berg me të shoqen, zbritën në aeroportin e Prishtinës. Donte të shihte me sytë e tij parajsën a ferrin ku ka ngecur miku i vjetër.

Në konak qenë mbledhur burra e gra. Të hutuar u dhanë dorën të gjithëve. Asnjë nuk u largua deri në mbrëmje. Biseduan, bënë shaka, Dritani përkthente, por më shumë kënduan. Alois e kuptonte gjuhën e tingujve.

- Punoni ju? - e pyeti Dritanin pasi u larguan vëllezërit, motrat e miqtë e të zotit të shtëpisë.

- Sot pritëm mikun.

Ditët e netët në shtëpinë e Dritanit u mbushën me gaz e hare. Shëndeti i të atit qe në harmoni të plotë me gjithçka në atë shtëpi.

Kur ngjiti shkallët e aeroplanit të kthehej në Zvicër, vështroi me hidhërim trupin e plakur të së shoqes. Nuk qe e zonja t'i japë fëmijë. Ai humbi pas punës. Tani e kuptoi pyetjen "A zen besë?".

- Sa do të jetojë kjo mënyrë të menduari? - pyeti Alois Berg.

Qesëndisi veten. Ka harruar fytyrat e vëllait, motrës, nuk mban mend në ka pasur shokë, shoqe, miq.

Poezi/ Leonard COHEN

VRASËSIT QË SUNDOJNË NË VENDE TJERA

Vrasësit që sundojnë
në vende tjera
orvaten të na shtyjnë
t'i largojmë vrasësit
të cilët sundojnë vendin tonë
Unë personalisht
më shumë e pëlqej sundimin e vrasësve vendës
i bindur jam

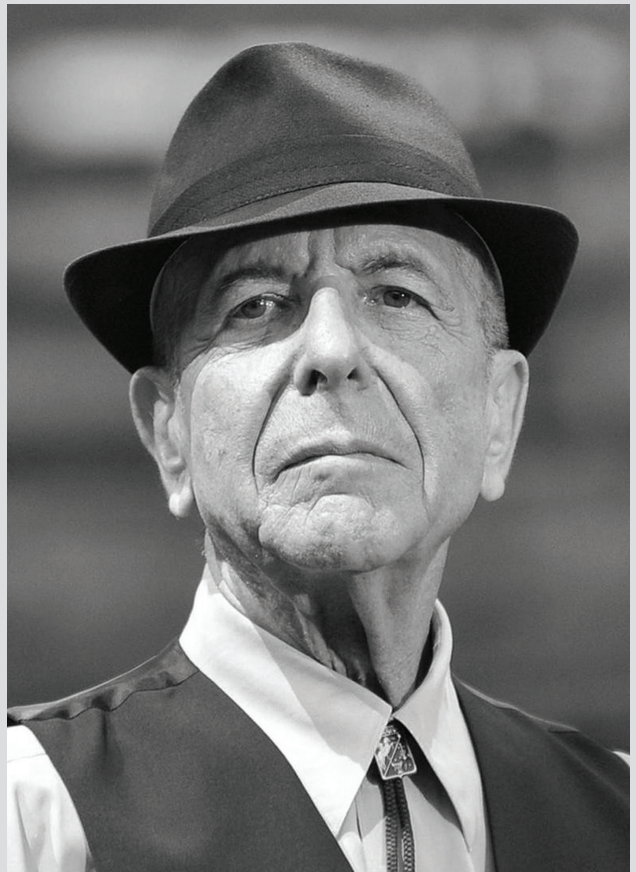
se vrasësi i huaj
do të vrasë më shumë
se sa vrasësi i vjetër i mirënjohur
Singerisht po them se s'besoj

që cilido prej tyre
vërtet dëshiron t'i zgjidhë
problemet tona sociale

Këso bindje krijoj në bazë të asaj
se çfarë ndiej ndaj fqinjit
shpresoj se ende s'do të venitet
Prandaj jam atdhetar e
s'më pëlqen të shoh
flamurin që digjet
sepse një gjë e tillë shqetëson
vrasësit e të dy palëve
deri në ekzagjerim
e që vazhdon deri në ekzaltim
plotësisht të shfrenuar
derisa të gjithë t'mos jenë të vdenkur

JAM TEPËR I ZËSHËM KUR TI IKËN

Jam tepër i zëshëm kur ti ikën
Unë jam Gjon Pagëzuesi, i mashtruar nga uji i
thjeshtë
dhe nga dashuria përdëllestare, i egër ama tepër
i njohur
Gjon i mjaltit, i kohës, duke mos gjakuar për
muzikë, duke gjakuar, duke gjakuar për të qenë
Ai
unë jam i nënvlerësuar, unë merrem me përha-
pjen e versioneve të Fjalës
që nuk i mbijetojnë pllakat e mbishkrimeve të
gurit të thyer
unë jam i shkretuar kur ti ikën

TI E DI SE KU KAM QENË

Ti e di se ku kam qenë
Pse gjunjët i kam të zhvokshur
Do të doja të flisja me ty
Që do të shihje atë që kam parë

Disa njerëz që më panë se si rrëzohesha
Përhapen lajmin e dështimit
Dua të flas me ata
Zagarë të letërsisë

Kalomëni krenarisht siç i
Kam kaluar të tjerët
Që gjunjëzohen në fluturimin e fshehtë
Na kaloni krenarisht Vëllezër

KJO ËSHTË PËR TY

Kjo është për ty është
zemra ime e plotë
është libri që doja të ta lexoja

kur do të plakeshim
Tash jam një hije
Jam i shqetësuar si një perandori
Ti je gruaja
që më ka liruar
të pashë derisa shikoje hënën
ti nuk ke hezituar
të më duash me të
të pashë duke nderuar lulet e egra
kapur në shkëmbinj
më ke dashur me to
Në rërën e lëmuar
midis guralecave dhe vijës bregdetare
më mirëprite në rrethin tënd
më shumë se një mysafir
E gjithë kjo ndodhi
në të vërtetën e kohës
në të vërtetën e trupit
të pashë me një fëmijë
ti më solle tek ky parfum
dhe vizionet e tij
pa kërkuar gjak
Në shumë tavolina prej druri
të stolisura me ushqime dhe qirinj
një mijë sakramente
që ke mbajtur në shportën tënde
kam vizituar argjilën time
kam vizituar lindjen time
derisa u bëra mjaft i vogël
dhe mjaft i frikësuar
për të lindur sërish
të kam dashur për bukurinë tënde
ti më ke dhënë më shumë se veten tënde
ti ke ndarë bukurinë tënde
Këtë e mësova bash sonte
derisa kujtoj pasqyrat
nga të cilat u largove
pasi u kishe dhënë
çdo gjë që ato pretendonin
për njohjen time
Tash jam një hije
kam mall për kufijtë
e bredhjes sime
dhe unë lëviz
me energjinë e lutjes tënde
dhe unë lëviz
në drejtim të lutjes tënde
sepse ti rri e gjunjëzuar
si një buqetë
në një shpellë eshtrash
pas ballit tim
dhe unë shkoj drejt një dashurie
që ti e ke ëndërruar për mua

NUK KE PSE TË MË DUASH

Nuk ke pse të më duash
sepse ti je
mishërim i të gjitha femrave
që kam dashur ndonjëherë
unë kam lindur për të të ndjekur ty
çdo natë
ndërsa unë jam ende
mishërim i shumë meshkujve që të duan

të takoj në një tavolinë
e marr grushtin tënd mes duarve të mia
në një taksi solemne
unë zgjohem i vetëm
dora ime në mungesën tënde
në Hotel Discipline

të gjitha këto këngë i kam shkruar për ty
kam djegur qirinj të kuq dhe të zinj
në formë burri e gruaje
jam martuar me tynin
e dy piramidave prej druri sandal
jam lutur për ty
jam lutur që të më doje dhe
dhe se nuk do të më doje

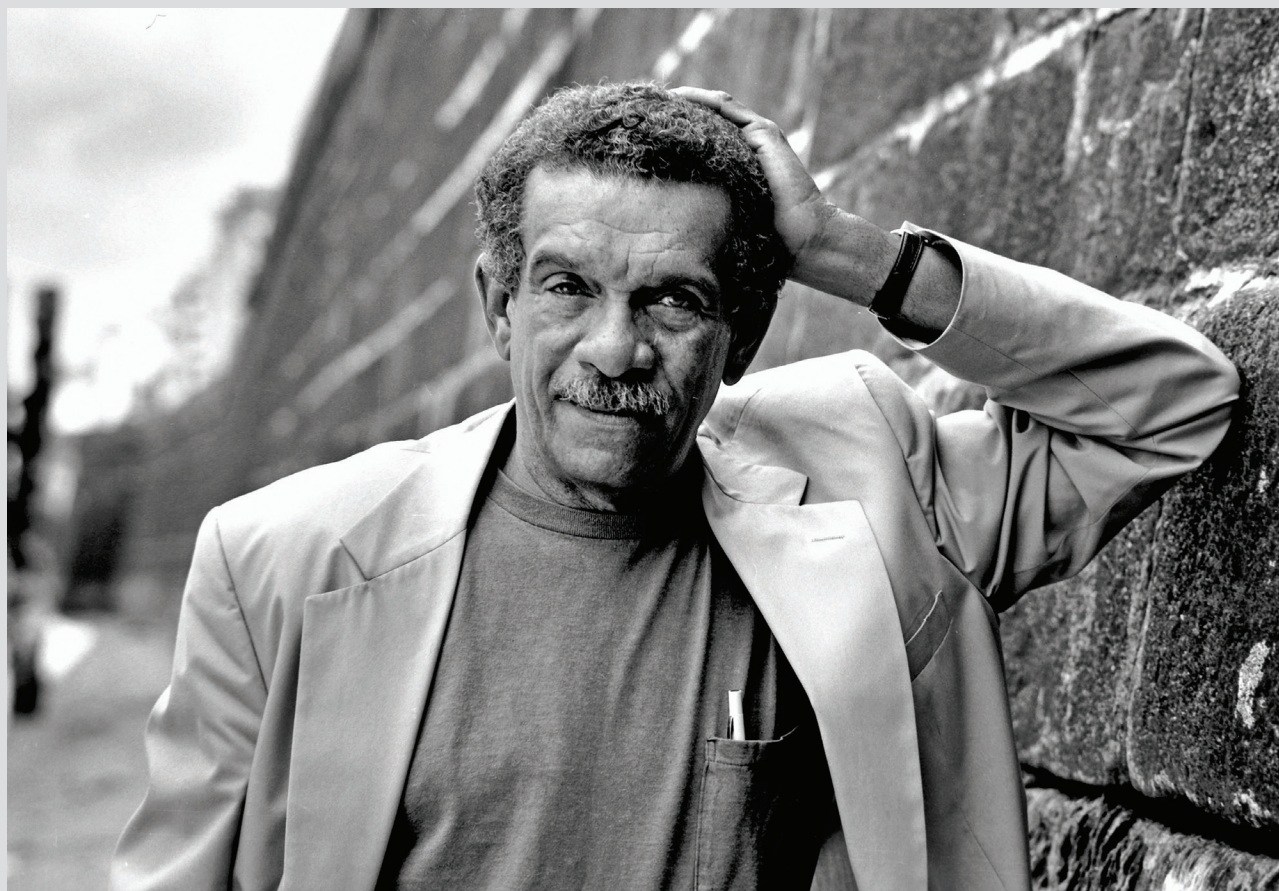
ËSHTË VEÇ QYTET, E DASHUR

Është veç qytet, e dashur,
të gjithë e quajnë Nju-Jork.
Kudo që të takohemi
nuk mund të shkoj shumë larg.
Nuk mund të të lidh me
asgjë tjetër përveç me veten time.
Gjysma e skelës rrjedh gjak.
Do të hiqja dorë nga çdo gjë për të të dashur
dhe bile as që e di se çfarë ka në listë
por një shikim në të
më demoralizon si leksion.
Nëse po stërvitim njëri-tjetrin për ndonjë dashuri
tjetër
çfarë është ajo?
Unë kam sall një parandjenjë
në atë që jam bërë ekspert.
Gjysma e skelës po rrjedh gjak,
është ajo gjysmë ku flemë gjithmonë.

Përktheu: Fadil Bajraj

Poezi / Derek WALCOTT

ISHUJT E VIRGJËR

Duke zbritur rrugëve të vdekura të Frederikstedit
të ngurtësuar nga dielli,
porti i parë i lirë që vdiq nga turizmi duke u endur
me një ritëm funerali,
më kujtohen jetët që humbën në ëndrrën amerikane;
por unë vij nga një ishull i vogël dhe pafajësia
ime
nuk mund të bëjë asgjë për shkëmbimin e
qytetëruar të perandorisë sonë
të kamerave, orëve, parfumeve, rakisë
me një jetë të mirë, aq të nënvlerësuar
paturpësisht
sa vetëm kriminaliteti ka dalë në rrjedhën e
rrugëve të thara
nga dielli, harqe hekurash e katrorë
dhe sheshe të thara nga histeria e thashethemeve.
Një kompleks banesash mbytet
në zbrazëtinë e tij: mallrat janë të pluhurosura,
por vetëm një mizë shtëpie me xhevahire

gumëzhin në treg. Ruletat kërcasin
ndryshkur nga era: tregtia e shpejtë
e cila çdo mëngjes do të fillonte rishtas,
dhe të rrahte lartë ujin e gjelbër përreth molit
rrugës drejt vendit ku shkumojnë shkëmbinjtë e
argjendte.

NETËT E FREDERIKSTEDIT

Banda- goombay ose çfarëdo kombinimi i rokut
të Çikagos
dhe xhazit të zi funk elektrizon festave të pjekura
pranë molit të valuar
ku peshkaqenët e nëndetëseve lundrojnë
si laviret portorikase
ose laviret dominikane të verdha si limoni,
britmat e kitarave elektrike në rritje.
në hotelet e tmerruara të zbrazëta,
gjithë mëria në ijë,
gjymtyrët bombarduese,
kurthi i bigës,
fundbarku rimik eksploziv,

ndaj të cilit edhe varkat me vela do të përkulen,
dhe një pomadë për të gërmuar nën kaldaja me
qymyr,
të gjithë janë të vdekur,
qark-shkurtër.
Hëna është një llambë e djegur.

Dhe kafeja La Cuenca
që thjesht do të thotë " Këndi",
brutalisht jeshile, e kuqe e ndezur dhe bezhë,
gjithashtu ka dalë jashtë. Është mbyllur.

Mbulesat e plastikës janë hequr, pronari, Chicano
i mundur,
ndoshta ka udhëtuar përsëri për në Main.
E veçanta është se ai
të ka marrë me vete,
kur na ka shërbyer,
unë nuk e dija se do të të vidhte.
Nuk ka asgjë rreth La Cuencas.

Është vetëm rruga e bardhë,
me portat e bardha dhe oleandrat,
dhe një bibliotekë plot me libra të vdekur,
shtëpi, kasolle ngjyrë dheu, një hotel, banka.
Është thjesht një qytet tjetër.
Është muzika e barit,
ose kështu i them vetes se është. Vetëm ashtu.
Por sytë e mi ulërasin pranë emrave të dyqaneve,
tavolinat e zbrazëta më hanë zemrën; asgjë nuk
shkëlqen,

edhe shkëlqimi yt u shua
nga dora jote. Kështu sonte
kur hëna budallaqe
shikon skelën e trashë
dhe muzika e zymtë tingëllon
unë do të shkelmoj hirin e saj me këmbën time,
kockat e peshkut, këngët e ftohta
janë të paqarta si hëna në dritën e ditës
dhe të mësohem me perdet e gjelbra të lira
të Café Cuencas.

Jeta ime nuk ka qoshe për t'u kthyer.
Ti je i ri. Shko.
Nuk dua të shkoj më poshtë rrugëve prapa
për të gjetur dikë po aq mahnitës,
dhe në fund arrin gjithmonë
tek kjo:
te kukulla,
te horizonti i mjegulluar nga shiu
dhe kufomt pas poezive.

LIMONËT E SË DIELES

Limonë të braktisur. Mbajeni dritën në vazon tuaj
prej balte,
dritën rreth mishit tuaj të hidhur,

lëreni vështrim të thartë e të ngulitur prej limoni
të jetë i tëri parzmorja tuaj
këtë të diele lakuriq,

lëreni dritën tuaj të papërkulur
të kërcej drejt shqyteve të mollëve
këto mollë, kaq reale, sikur të bëra prej dylli,

ndajeni heshtjen tuaj të limontë
me fruta të tjera,
me kujtimin e së dielës
të kësaj gruaje

derisa të rriteni dhe të mblidheni
në një falangë helmetash
të armatosur kundër të gjithëve,

qytete gjashtëkëndore ku bletët vdesin thjesht
nga ëmbëlsia, l
lambat tuaja le të jenë të fundit

që fiken në këtë tryezë të lëmuar
këtë të diele që kërkon më shumë se besimin e
qiririt,

më shumë se konkuistadorë me helmeta
që vdesin si bleta, kujtimet e shumëfishuara
në kokën e saj të artë;

derisa pasditja të bëhet blu indigo,
lërinಿ lambat tuaja
të qëndrojnë fort në këtë vazo të errësuar balte

në vazon, e cila është ende gjallë,
përtej lotëve të vesës apo gëzimit,
frut i mbrëmjes nën dritat shumëngjyrëshe të
neonit

që zhduk
formën e kësaj gruaje,
një limon, një llambë pa flakë.

RRUSH DETI

Kjo varkë e mbështetur në dritë
e lodhur nga ishujt,
një skundër që lundron drejt Karaibeve

për në shtëpi, mund të ishte Odiseu,
duke u kthyer në shtëpi në Detin Egje;
ky mallë babai dhe burri

nëpër rrushin pa lëng,
është si shkelësi i kurorës që dëgjon
emrin e Nausicaas në britmat e të gjitha
pulëbardhave.

Nuk sjell paqe. Lufta e vjetër
mes vuajtjes dhe përgjegjësisë
nuk do të pushojë kurrë dhe ka qenë e njëjta

për detarin dhe për atë në që është në breg,
ai që tani fërkon sandalet për të shkuar në shtëpi,
që kur Troja vajtoi flakën e saj të fundit,
dhe guri i gjigantit të verbër ngriti luginën
nga rrymat e nëndheshme të të bën plazh hekza-
metri i madh
si djegie e rraskapitur.

Klasikët mund të na ngushëllojnë. Por jo mjaft-
tueshëm.

VULLKANI

Xhojsi kishte frikë nga bubullima,
por kur u varros luanët vrumbullitën nga kopshti
zoologjik në Cyrih.
Ishte Cyrihu apo Trieshta?
S' ka rëndësi. Të tilla janë legjendat, ashtu
siç është një legjendë vdekja e Xhojsit
apo thashethemet kokëforte se Konradi
ka vdekur dhe romani i tij *Victory* është ironik.
Nga kjo shtëpi mbi shkëmbinjtë e plazhit
mund të shihet deri në agim
në skajin e largët të horizontit oqeanik
shkëlqimin kokëfortë të dy rrëpirave
disa milje gjatë, i ngjan shkëlqimit të cigares së
ndezur
dhe shkëlqimit të vullkanit
në fund të *Victory*-s.
Njeriu duhet të ndalojë së shkruari
në favor të sinjaleve të ngadalta të ndezura,

të mëdha, dhe në vend të kësaj të bëhemi lexuesit
e tyre ideal,
të zhytur në mendime,
të pangopur, ta bëjmë dashurinë kryevepër
mbi të gjitha përpjekjet.
për t'i përsëritur ose tejkaluar ato,
bëhesh lexuesi numër një në botë.
Kjo kërkon të paktën kujdes,
diçka që ka humbur në kohën tonë:
kaq shumë njerëz i kanë parë të gjitha,
kaq shumë njerëz janë largpamës,
aq shumë refuzojnë të hyjnë në heshtjen
që të jep fitorja, përtacia
që digjet thellë brenda,
aq shumë prej tyre nuk janë më shumë se hiri i
drejtë,
si cigarja,
aq shumë e marrin hiri si të mirëqenë.
Aq e zakonshme është rrufeja,
aq të humbura janë mrekullitë e detit
sa nuk i kërkojmë më!
Kishte gjigantë në atë kohë.
Në atë kohë bënë cigare të mira.
Më duhet të lexoj më me kujdes.

ESKORTA

Rilke u ngjit në parajsë.
Pas tij, Pasternaku.
Njëri pi duhan me serafinat,
tjetri është kthyer

dhe pulson afër pellgjeve të ngrira
me shelgje të shtrira si harpa,
balli i tij gri si hamshori,
zemra e tij si e Akhmatovës,

si një kalë gri në dimër që,
hingëllinë nëpër borën e dendur fërfëlluese,
derisa zbardhet kjo anë e bardhë,
dhe kthehet këtu.

(Përktheu: **Qerim Raqi**)

NAZIM HIKMET, MJESHTËR I MADH I AVANGARDËS LIRIKE

Ai njihet si themeluesi i lirikës moderne turke dhe një ndër përfaqësuesit dhe themeluesit e poezisë së re turke, së bashku me poetët e tjerë të talentuar Orhan Veli, Oktaj Rifat dhe Melih Xhevdet Andaj

Arben ILIAZI

Me poetin e shquar turk, Nazim Hikmet, jam njohur së pari nëpërmjet "Antologjisë së Poezisë Turke të shekullit 20", botuar para dyzetë e ca vitesh nga SHB Naim Frashëri. Për shumë vite poezia e tij më shërbeu si shëmbëlltë e dhe si udhërrëfyes në krijimtari dhe në zhvillimin artistik. Që në leximin e parë të të poezive të tij u befasova dhe kuptova se Nazim Hikmet ishte poeti i ndjeshmërisë, i lirizmit të hollë, i intimitetit dhe i dashurisë. Nazim Hikmet ishte shkrimtar, poet e dramaturg. Ai njihet si themeluesi i lirikës moderne turke dhe një ndër përfaqësuesit dhe themeluesit e poezisë së re turke, së bashku me poetët e tjerë të talentuar Orhan Veli, Oktaj Rifat dhe Melih Xhevdet Andaj etj.

Pa poezinë e tij bota letrare turke dhe ajo botërore do të ishte më e cinguar dhe më e varfër. Në krijimtarinë e N. Hikmet u shfaq krijimi eksperimental i shprehjes, gjuha ekspresive mes vargjeve refleksive, figurative, në botën e tij të veçantë poetike, ku sfidonte me energji të pa thyeshme sfondin e shëmtuar të fatit të errët.

Në lirikën e tij moderne, të gërshetuar bukur me traditën, dominon koncepti i kompozimit të ndryshimeve, kthimeve, kërcimeve. Avangardja e tij lirike nuk pasqyron kohë të fiksuara, por ajo është në lëvizje, shkon më tej, ecën si e guximshme, përherë me shprehje e gjurmë nëpër kohë.

Si mjeshtër i madh i lirikës dhe fjalës së zgjedhur, që përdori gjuhën si fushë për veprim,

Nazim Hikmet shkoi me guxim dhe rebelim estetik në eksperimentimin e tij, deri në rrëpirën më të lartë e të vetmuar të artit.

Po kush është Nazim Hikmet?

Nazim Hikmet u lind në vitin 1902 në Selanik, si bir i një zyrtari të Ministrisë së Jashtme. Ai u rrit kryesisht tek gjyshi i tij, që ishte guvernator i sulltanit në Halep dhe më vonë Diyarbakir. Në

vitet 1921-24 studion në Moskë, ku bie nën ndikimin e Majakovskit dhe komunizmit. Më 1925-26 jeton në Stamboll ku publikon në disa revista të kohës.

Konsiderohet si një nga figurat më të rëndësishme të letërsisë turke dhe vepra e tij është përkthyer në më shumë se 50 gjuhë. Bindjet politike të Hikmetit çuan në arrestimin dhe burgosjen e tij në disa raste, duke përfshirë qëndrimin në një burg në ishullin Imrali, ku ai shkroi disa nga veprat e tij më të famshme. Gjithashtu, ai u internua nga Turqia për shumë vite dhe jetoi në Bashkimin Sovjetik, ku vazhdoi të shkruante dhe të botonte. Në vitin 1926 dënohet me 15 vjet punë të detyruar e ekzil për shkak të një poeme e arratiset në Moskë. Më 1928 ai kthehet në Turqi e dënohet me 7 muaj burg. Në vitin 1934-35 arrestohet sërish e në vitin 1938 dënohet me 15 vjet burg.

Veprat e tij janë të ndaluara në Turqi deri në vitin 1965. Ato botohen vetëm jashtë vendit e shpërndahen nën dorë. Ai lirohet nga burgu në vitin 1950 mbas disa protestave ndërkombëtare. Menjëherë mbas lirimit nga burgu emërohet në ushtri dhe kërcënohet me vrasje.

Nazim Hikmeti arratiset përsëri me një varkë përmes Detit të Zi. Gjatë viteve 1950-1963 jeton kryesisht në Moskë. Mbas kritikës së hapur drejtuar Stalinit në Kongresin e shkrimtarëve sovjetikeurvejohet nga KGB-ja. Nazim Hikmeti vdiq në Moskë. Në vitin 1951 merr çmimin ndërkombëtar të paqes (International Peace Prize) nga World Peace Council. Përveç poezisë së tij, Hikmeti ishte, gjithashtu, një dramaturg dhe romancier i njohur. Dramat e tij, si "Epika e Sheik Bedrettin" dhe "Radio-Opera" u shfaqën gjerësisht në Turqi dhe jashtë saj, ndërsa romanet e tij, duke përfshirë "Peizazhe njerëzore nga vendi im" dhe "Gjyqi i njëzet e një në Moskë", trajtojnë temat e shtypjes politike dhe gjendjen njerëzore.

Vepra e tij vazhdon të lexohet dhe studiohet në Turqi dhe në mbarë botën, dhe ai konsiderohet simbol i lirisë dhe rezistencës në kulturën turke. Hikmet vdiq në Moskë në qershor 1963, por trashëgimia e tij vazhdon, poezitë dhe dramat e

tij janë ende të interpretuara dhe librat e tij ende lexohen gjerësisht.

* * *

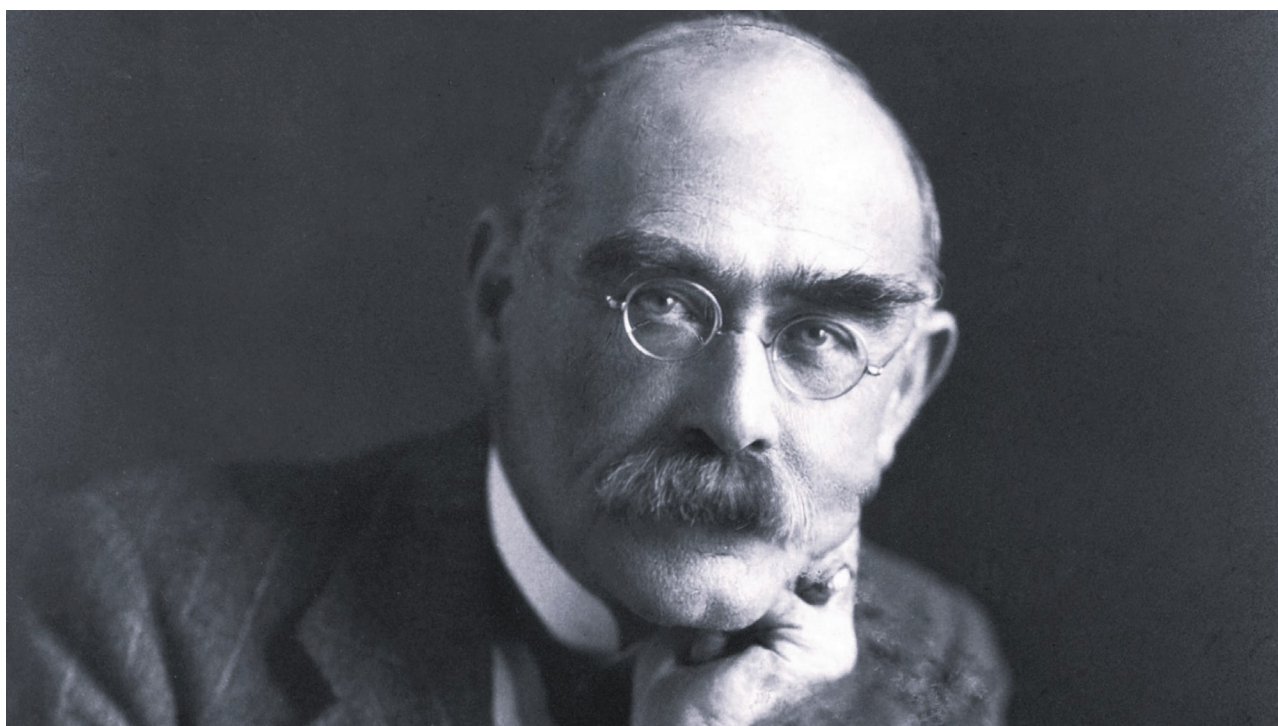
Për kënaqësinë tuaj po sjellim poezinë "Deti më i bukur", përkthyer me mjeshtëri nga miku im Iliaz Bobaj.

DETI MË I BUKUR

Të qeshësh nga thellësitë
e së artës së syve të tu
jemi brenda botës sonë.
Deti më i bukur
është ai që nuk e kemi
udhëtuar akoma.
Fëmijët më të bukur,
ende nuk janë rritur.
Ditët tona më të bukura
nuk i kemi jetuar.
Dhe atë që desha të të them,
më të bukurën nga të gjitha,

nuk ta kam thënë ende.
PROFILE: RUDIARD KIPLING

CA FJALË “TË VARFRA” PËR NJË POEMË MADHËSHTORE

Poezia e tij ishte më shumë se e famshme — dhe sot është edhe më tepër sesa në kohën kur u shkrua

Loenard VEIZI

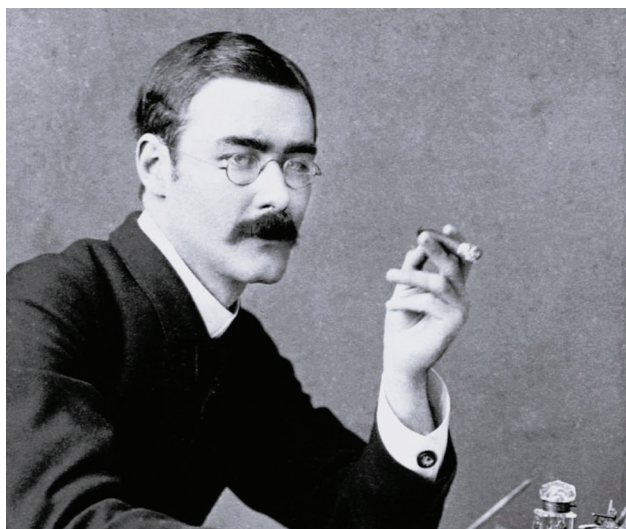
Nëse do të duhej një material letrar ku të bashkoheshin arsyeja, morali, prakticiteti dhe vetë filozofia e jetës, do të mjaftonte të lexoheshin 33 vargjet e poemës “If” të Rudiard Kiplingut. Një poezi që në shqip ka ardhur si “Nëse” ose, në përkthimin tashmë të kanonizuar, “Në mundsh”.

*Në mundsh ta ruash arsyen, kur bota humbet fillin
e fajin ty ta hedh dhe vetes t’i besosh,
sa herë tek ti dyshojnë e s’të përfillin,
por edhe dyshimet drejt t’i gjykos...*

Këto janë vargjet e poetit brilant britanik Rudiard Kipling. Poezia e tij ishte më shumë se e famshme — dhe sot është edhe më tepër sesa në kohën kur u shkrua. Një “poemë” që më ka mahnitur gjithmonë, qoftë kur e lexoja vetë nën zë, qoftë kur e dëgjoja të interpretuar nga të tjerë. Në shqip ajo ka ardhur përmes përkthimeve të mjeshtërve të mëdhenj Fan Noli dhe Robert Shvarci.

*Në mundsh të rrish në pritje, nga pritja pa u lodhur,
e, kur t’urrejnë, urrejtje mos t’ushqesh,
madje, ndaj shpifjeve të rrish pa folur,
me thjeshtësi, me to pa rënë ndesh...*

Janë dy përktihme që, në mënyra të ndryshme dhe po aq të njëjta, i kanë dhënë jetë një poezie që vlen njësoj si për baballarët, ashtu edhe për bijtë e tyre. Dhe ndërsa Noli do ta sillte në një variant tosk të shqipes, "Në munç", Shvarci do të ishte më afër gjuhës së njësuar: "Në mundsh".

*Në mundsh t'mendosh, por jo gjer në shkatërrim,
të ëndërrosh, por jo si rob ëndërrimesh,
dhe t'i trajtosh njëlloj e pa dallim
ngadhnjim e shpartallim, burim mashtrimesh...*

Rudyard Kipling e shkroi këtë poezi në vitin 1895, kur ishte në të tridhjetat e tij. Por magjia e saj u përhap shumë shpejt dhe mori domethënien e vet për këdo që hynte brenda saj.

*Në durofsh dot thëniet e tua të drejta
në kurthe për trutharët, kopuket që t'i kthejnë,
t'i shohësh të thyera gjërat më të shtrenjta
e prapë t'i ndërtosh me vegla që nuk vlejnë...*

Për shumëkënd, poezia është një platformë, një refleksion marramendës, ku në pak vargje të sintetizuara jepet leksioni i çmuar për baballarët e për çdo fëmijë: cilat janë parimet në jetë për t'u bërë një burrë me "rr" të fortë.

*Në mundsh fitoret që ke korrur t'i flijosh
si në kumar, në një të vetme lojë,
të rrezikosh, të humbasësh e prapë t'ia fillosh,
dhe humbjen kurrë të mos e zësh në gojë...*

Rudyard Kipling ishte gazetar, shkrimtar, tregimtar, poet dhe novelist. U lind në Bombey-n e dikurshëm të Indisë, e që sot quhet Mumbai, një

vend që frymëzoi shumë nga veprat e tij. Por ai udhëtoi në të gjithë botën, duke shkruar vazhdimisht.

*Në i detyrofsh dot muskul, nerv e puls e zemër
të të shërbejnë edhe kur gjithçka duket e kotë,
e të qëndrosh kur s'ke asgjë më veç vullnetit,
që vetëm fjalën "Qëndro!" gjithmonë të thonë...*

Por Kipling njihet edhe për vepra të tjera po aq të jashtëzakonshme, të cilat na kanë bërë të ëndërrojmë aventura të çuditshme e të paharrueshme, si në rastin e "Libri i Xhunglës" apo "Kapiteni Guximtar". Proza e tij na jep një pasqyrë të jashtëzakonshme të jetës së botës indiane, por edhe të jetës së ushtarëve britanikë, e posaçërisht të botës së fëmijëve dhe të kafshëve, sidomos pas një qëndrimi disavjeçar në Afrikë.

*Në mundsh të flasësh me maskarenj, por nderin
tënd ta ruash,
e t'ecësh përkrah mbretit pa krenari që të verbon...
Nëse armiku apo miku s'të bëjnë dot të vuash,
dhe gjithkënd e çmon, por veç sa meriton...*

Kipling ishte fitues i Çmimit Nobel për Letërsi në vitin 1907. Ky çmim iu dha për veprën e tij, ndër të tjera edhe për "The Jungle Book" apo "Libri i Xhunglës". Rudyard Kipling mbetet laureati më i ri i Nobelit për Letërsi, të cilin e fitoi në moshën 41-vjeçare.

*Në mundsh t'i mbushësh ti minutat aq të rënda
me vepra që peshojnë dije dhe mos kij asnjë
dyshim,
se jotja do të jetë Bota, me ç'ka brenda,
dhe NJERI do të jesh, o biri im!*

"Më tregoni gjashtë vitet e para të jetës së një fëmije dhe pastaj unë do t'ju tregoj pjesën tjetër", ka shkruar Kipling. Ai e shkroi "If" si një elegji me filozofi personale. Megjithatë, jeta e tij njohu edhe dhimbje të thella: ai përjetoi vdekjen e djalit të tij 18-vjeçar gjatë Luftës së Parë Botërore, dhe më herët kishte duruar edhe humbjen e vajzës së tij shtatëvjeçare, Jozefinës.

Rudyard Kipling vdiq në Londër në vitin 1936, pasi kishte jetuar 70 vjet nga jeta e tij.

Në një sondazh të kryer nga BBC në vitin 1996, "If" u votua si poezia më e preferuar në Mbretërinë e Bashkuar, duke fituar dy herë më shumë vota se poezia e renditur në vendin e dytë.

NUMRI I ARDHSHEM ME 15 TETOR

HEJZA

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Rruga e Kaçanikut nr.208, Shkup, 1000